

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MEMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	25
'Aho	Pulelulu 12 Sune 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua 'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua
Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale
'Akau'ola 'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lord Vaea
Lātū 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	
'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (MEIDECC)	Hon. Fekita
'Utoikamanu 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi Toumoua	Hon. Sevenitini

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo
Fusimālohi	
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 25/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Pulelulu 12 Sune, 2024

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
		KOMITI KAKATO:
Fika 04	:	Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024 Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025 <ul style="list-style-type: none"> • Fakamatala Patiseti 2024/2025 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027 • Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	8
Poaki.....	8
Me’a ‘Eiki Sea.....	8
Fakamanatu ‘Eiki Sea taki miniti ‘e 10 fakamalanga he Patiseti.....	9
Kole ‘Eua 11 ke faka’ata pe mu’a ‘enau fakamalanga ka ‘ova ia he miniti 10.....	9
Fakamamafa’i ‘Eiki Sea ko e taimi fakamalanga ‘oku fakangatangata pe ki he miniti ‘e 10	12
Kole Tongatapu 7 ki ha felotoi ‘i Fale Alea ‘oua toe fai ha fakatonutonu lolotonga e ngaahi fakamalanga’	13
Fokotu’u ‘Eiki Sea ki he Sea Komiti Kakato ke ngāue’aki mafai ke tautea’i ha taha ‘oku fakatonutonu noa’ia he ‘oku mole ai taimi e Fale.....	15
Fakama’ala’ala Sea Komiti Kakato he kupu 41 & 38 Tohi Tu’utu’uni Ngāue Fale Alea....	16
Ongo’i ‘Eua 11 ‘oku to’o ma’ama’a he Pule’angá taimi nau fakahoko atu ai ha fehu’i ke tali mai.....	18
Taukave mei he Pule’anga ko e mo’oni mo e totonu ‘oku fai ‘aki ‘enau tali fakahoko mai ki Fale Alea.....	18
Tokanga ‘Eua 11 ki he lea tukuhiho mei he Pule’anga ‘oku maumautaimi me’a nau ‘ohake ‘i Fale Alea	19
Fokotu’u ‘Eiki Sea ki ‘Eua 11 taimi ‘oku ta’efiemālie ki ha tali fakahoko mei he Pule’angá ke ne ‘ohake pe he taimi ko iá he Falé.....	20
Me’a Sea Komiti.....	20
Fakama’ala’ala Sea Komiti Kakato he Kupu 36 & 43 Tohi Tu’utu’uni Fale Alea.....	20
Fakamatala fakaikiiki ki he Patiseti ‘Eiki Minisita Pa’anga.....	21
Ngaahi fakamatala fakasitetisitika ki he Patiseti’	22
Ngaahi kaveinga ngāue lalahi.....	23
Kaveinga Ngāue Lalahi	24
Ngaahi me’a lalahi ‘oku fekau’aki Patiseti mo e kakaí.....	25
Polokalama ki he malu fakasosiale.....	28
Polokalama tokoni ki he nofo masivesiva	29
Polokalama ma’u me’atokoni pongipongi fānau.....	29
Polokalama tokoni ki he tokolahi sosaieti na’e fakafoki fakapule’anga mei muli.....	30
Polokalama tokoni ki he totongi ‘uhila.....	30
Fakaivia kinautolu ‘oku faingata’a’ia’ pea mo li’ekina’	30
Faitokonia he Patiseti ‘a e kau kātoa	31
Tau’i ‘o e faito’o konatapu	31

Tupu faka'ekonomika mo e kau katoa.....	32
'Inivesi 'i he Sekitoa Taautaha	32
Fengaue'aki mo e ngaahi hoa ngāue fakalalakala	33
Fengaue'aki Pule'anga mo e sekitoa taautaha he taumu'a ke fakatupulekina tu'umālie fonua	33
Tokonia Sekitoa Taautaha.....	33
Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga	34
Ngaahi fokotu'u mo e me'afua 'i hono langa 'o ha fakava'e mālohi ki he kaha'u lelei e fonua	34
Matu'uekina e Feliuliuaki e 'Ea.....	34
Totongi 'Uhila.....	35
Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Sino'i Pa'anga Monomono Halá	36
Fakalalakala 'o e sipotí	36
Ngaahi Makatuliki ki he Tupu Faka'ekonomika	37
Fakalalakala 'o e 'ilo mo e pōto'i ngāue;	37
Fakalalakala 'i he Taukei Ngaue pea mo e Tekinolosia	38
Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi Iiki	38
Fakaivia 'o e Patiseti.....	38
Mapule'i 'o e ngāue faka-pa'anga	38
Ngaahi Fokotu'utu'u ki he Tānaki Tukupau	39
Fakahokohoko ngaahi fakamole 'a e Pule'anga.....	39
Tokanga'i ngaahi mo'ua nō	39
Mo'ua Nō 'a e Pule'anga	39
Vakai ki he tu'unga faka'ekonōmiká	40
Fokotu'utu'u ngāue Pule'anga ke lava feau ngaahi ta'au faka'ekonomika fakamāmani lahi	41
Koe ngaahi pole ki he Patiseti Fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2025-2027	43
Fehikitaki 'o e kau ngāue.....	43
Faingamālie mai tali Pule'anga ki he hoha'a kau Fakafongā Kakai he 'isiu fekau'aki mo e lavea lahi e neesi e potungāue	45
Tali mei he Pule'anga ki he me'a ne hoko lavea lahi 'aupito neesi lolotonga faifatongia...46	46
Fakamatala Minisita Lao & Pilisone ki he fānau hupoate 'oku tauhi 'i Hu'atolitoi.....48	48
Tali Pule'anga na'a nau fakamafai'i 'a e ngāue ne fai Sapate 'o fakatatau ki he Lao he na'e 'i ai ngāue fiema'u ke fakavavevave.....49	49
Tokanga Tongatapu 7 ki ha faingamalie ke fakafolau fakafalemahaki e neesi fai ki ai e hoha'á.....49	49

Tali Pule'anga fai honau lelei tahá hono tauhi e mahakí.....	49
Fokotu'u ki he Minisita Mo'ui 'oua ta'ofi ha'ane faitu'utu'uni ke fakafolau fakafalemahaki 'a e mahaki ki muli koe'uhi ko e palopalema fakapa'anga.....	50
Fehu'ia 'Eua 11 'a e fa'ahinga ngāue fakamalu'i fai ki he ni'ihi fakahoko fatongia 'i Hu'atolitolí.....	51
Kole mei he Pule'anga ke tukuange ha taimi ke fai ha sio ki ha founga ke toe malu ange ai kau ngāue 'i he pilisone.....	51
Fehu'ia 'Eua 11 pe ko e hā 'a e ngāue fakafokifa na'e makatu'unga ai faka'ata ngāue Sapate.....	52
Tui 'Eua 11 na'e 'ikai fakapotopoto faitu'utu'uni Pule'anga ke makatu'unga ai ngāue Sapate ne faí.....	52
Tui 'Eua 11 'oku hala fakamōlale pea ta'efakalotu ngāue Sāpate na'e fai.....	54
Taukave Pule'anga 'ikai lava ha ngāue ke fakahoko kapau 'e ngāue'aki ngaahi tui fakalotu.....	54
Fokotu'u ke liliu ā 'a e Laó ke lava fai e ngāue 'i he 'aho Sāpate.....	55
Fehu'ia Tongatapu 4 pe 'e toe fai ha ngāue Sāpate he kaha'u vave maí.....	55
Fakahā Pule'anga 'ikai nau palōmesi 'e toe fai ha ngāue Sāpate ka 'e makatu'unga pe 'oka fiema'u.....	56
Hoko atu alea'i Patiseti 2024/25.....	57
Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga ki he Patiseti kuo fokotu'u mai mei he Pule'anga.....	57
Ngaahi taumu'a ngāue fakapa'anga.....	57
Ngaahi tefito'i taumu'a ngāue lalahi & kaveinga lalahi e Pule'anga.....	59
Tupu faka'ekonomika 'a e fonua.....	59
Fakahoa tupu faka'ekonomika 'a Tonga ki he ngaahi fonua he Pasifiki.....	60
Patiseti fakalalakaka 2024/25.....	61
Ngaahi ngāue faka'ekonōmika kuo lava mo hono ngaahi pole.....	63
Lahi ngaahi totongi fakafoki mo'ua fakalukufua fakalotofonua.....	63
Tu'unga fakafetongi pa'anga.....	64
Hikihiki 'i he totongi koloa.....	65
Fakafuofua tupu faka'ekonōmika 'i he ngaahi sekitoá.....	66
Tu'unga faka'ekonomika ki he ta'u 'e tolu ka hokomai.....	66
Fakama'opo'opo 'o e ngaahi ngāue Fakapa'anga.....	66
Fakalalakaka ki he Ngaahi Ngāue Langa Lalahi.....	67
Ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'a e Pule'anga ki he ta'u hoko mai.....	68
Founga hono fakafenapasi 'o e ngaahi kaveinga ngāue lalahi ko eni' mo e.....	73
ngaahi taumu'a fakalalakaka tu'uloa 'a Tonga.....	73
Fakafehoanaki 'o e ngaahi kaveinga ngāue mahu'inga 'a e Pule'anga' ki.....	73

he ngaahi ta'u ka hokomai' pea mo e visone 'a e <i>TSDf</i> II mo e III	73
Fa'unga Patiseti Fakalukufua (fakafuofua ki he pa'anga hū mai mo e	74
fakamole).....	74
Fakalakalaka ki he Ngaahi Ngāue Langa Lalahi.....	74
Tokanga Pule'anga ke muimui'i ngaahi fakamole fakapa'anga.....	74
Ngāue faka'ekonomika fakalotofonua.....	75
Fale Alea Kakato	77
Fakahā Minisita Pa'anga 'e lava fakakakato 'ene Fakamatala Patiseti houa pongipongi 'apongipongi.....	77
Fokotu'u Tongatapu 7 hoko atu Fale Alea kae faka'osi'i ai leva Fakamatala Patiseti Minisita Pa'anga.....	77
Kole Sea Komiti Kakato ke mālōlō e Falé ke faka'atu'i Minisita Pa'anga	77
Kole Tongatapu 4 ki Tongatapu 7 ke mālōlō Falé ke faka'atu'i Minisita Pa'anga	78
Kole Tongatapu 7 ke hoko atu Falé koe'uhí si'isi'i taimi ke alea'i Patiseti	78
Kelesi	78

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu, 12 Sune 2024

Taimi: 1025 – 1030

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakaʻafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke tau hiva e Lotu 'a e 'Eiki.

(Pea na'e hiva'i kotoa 'e he Hou'eiki Mēmipa 'a e Lotu 'a e 'Eiki)

Kātaki Kalake ke ui e Hou'eiki Mēmipá.

Kalake Tepile: Tapu mo e Sea Fale Aleá, Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā ke fakahoko 'a e ui 'o e Falé ki he 'aho ní, Pulelulu 12 'o Sune 2024.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Fakalalakaka Faka'ekonōmika mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā e MEI DECC, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni mo e Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā ki he Mo'ui. 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala ...

<006>

Taimi: 1030 – 1035

Kalake Tepile: ... Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo'ale 'Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Poaki

Sea ko u kole ke u toe fakaongo mu'a, 'Eiki Nōpele Nuku, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Sea ko e ngata'anga ē taliuí, te'eki ma'u ha poaki heni. Ka ko e Hou'eiki Mēmipa 'oku te'eki tali hona ú 'oku 'i ai e tui 'okú na me'a tōmui mai pe. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmaí hotau lotolotonga. Tapu pea mo 'Ene 'Afió Tama Tu'í Tupou 6 kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai.

Hou'eiki hangē pe 'oku mou mea'í na'e toloi mai e Falé koe'uhí ko e kole e Hou'eiki Fakafofongá ke tuku ha'anau faingamālie ke nau me'a atu 'o fai ha'anau fakakaukau loloto ki he Līpooti 'a e Komiti Pa'angá 'a ia na'a tau fakakakato 'aneafi. Pea 'i he pongipongí ni Hou'eiki ko 'etau 'asenitá ko e ngāue ko eni 'oku 'i he Komiti Kakatō. 'A ia 'oku 'i ai 'etau 'amanaki lelei ki he Fakamatala Pa'anga 'oku 'amanaki ke fakahoko 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá fekau'aki pea mo 'ene Patisetí ki he Ta'u Fakapa'anga 2024/25. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha'atau me'a makehe he pongipongí ni Hou'eiki ko 'etau ngāué ni ko e tu'o 3 eni hono toloi mai. Pea 'e hoko atu 'etau ngāué ki he 'asenita 'oku 'i he Komiti Kakatō.

Koe'uhi ko e ngaahi me'a makehe ko ena 'oku mou hoha'a mai ki aí, toki fai hano vakai'i kimu'a pea tau mālōlō 'i he taimi ho'atā.

Ka ko e 'asenita 'oku tukuhifo ki he Komiti Kakatō mou fakatokanga'i pe Hou'eiki 'i he Fika 4 'etau 'asenitá, tānaki atu kimui 'a e Līpooti 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'angá. 'A ia ko hono alea'i ko eni 'a 'etau 'Esitimetí 'oku kau e Līpooti ko eni e Komiti Pa'angá he naunau patisetí fakatatau pe ki he pāloti na'e fakahoko 'aneafi.

Te u kole atu pe ki he Sea 'o e Komiti Kakatō ke tuku ha taimi ta'efakangatangata ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke 'omai ha'ane fakamalanga fakalukufua fekau'aki pea mo e Fakamatala Patisetí. Pea ko 'ene hili pe iá 'e 'ave e faingamālie ki he kau Fakafofongá ke 'omai ha'anau tānaki fakalukufua. Pea ko 'ene mahino pe ngaahi 'isiu takitaha fekau'aki pea mo e 'ū kupu ko eni 'i he Fakamatala Patisetí te tau hoko hake leva ki he Komiti Kakatō ki hono alea'i fakavouti. 'A ia ko e faingamālie ki he Hou'eiki Minisitā ke nau fakamalanga mai ki he'enau 'ū patisetí takitaha 'o hangē pe ko ia e founa ngāue angamaheni ko eni e Falé.

Fakamanatu 'Eiki Sea taki miniti 'e 10 fakamalanga he Patiseti

Toe fakamanatu atu pe Hou'eiki 'etau tu'utu'uni taki miniti 'e 10, fakamalanga pe he poini. Ko eni kuo 'osi e uike 'e 1 he māhiná ni, toe pe uike 'e 2 pea mālōlō atu e Falé he 'aho faka'osí he 'aho 27. Ka neongo ia Hou'eiki 'oku faka'atā pe 'o kapau 'oku fiema'u ke fakalōloa 'etau taimi ngāue ki he Patisetí. Pea 'e makatu'unga pe ia he nounou pe lōloa ho'omou ngāué Hou'eiki. 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a lahi, kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

Kole 'Eua 11 ke faka'ata pe mu'a 'enau fakamalanga ka 'ova ia he miniti 10

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki, Tapu pe pea mo e Feitu'u na kae fai atu pe ha fakamālō koe'uhí ko e tatakí 'oku ...

<006>

Taimi: 1035-1040

Taniela Fusimālohi: ... fai he Feitu'u na ki he Fale, ko e kole atu pe mu'a koe'uhi ko e ai foki, mahino 'aupito e tu'utu'uni ki he miniti 'e 10, ka ko e kole pe foki Sea, he 'oku ai e ngaahi 'isiu lelei ke fai ki ai ha talanoa ke laumālie lelei pe 'a e Sea Komiti Kakato, ke faka'atā pe e ngaahi fakamalanga. Kapau 'oku toe ha fanga ki'i taimi pea tukuange mai pe ke fai 'a e ngaahi fakamalanga. Ko u fakamālō atu Sea, ki he pukepuke e Falé ni,

koe'uhi ko u fakamālō atu 'i he mahalo ko e toki fuofua taimi eni tau kakato kātoa ai he Falé ni. Pea 'oku faka'ofa'ofa 'ete sio atu kuo kakato kau Mēmipa 'oku 'ikai ha taha 'e
Lord Tu'ilakepa: Sea, tali pe he Fakafofonga ke u ki'i tokoni ki ai. Te ke tali pe ke u tokoni atu?

Taniela Fusimalohi: 'Io, sai pe

Lord Tu'ilakepa: Fēfē na'e fēfē 'a e ta'u kuo 'osi? 'A e malanga pe Feitu'u na, pehē 'e au te ke malanga

Taniela Fusimalohi: 'Ikai Sea, 'ikai ke 'uhinga ia kia au

Lord Tu'ilakepa: Hā me'a 'oku ke toe feinga, hā e me'a 'oku ke toe feinga ki ai? Ke toe feinga ke 'atu ha'o miniti 'e fiha, fei mo ke me'a mai.

Taniela Fusimalohi: Sea, sio ko e 'uhinga foki ia Sea ko ē 'a e fakapopula ko ena na'a ku 'uhinga ki ai he 'ahó, ko e Fale ia ko eni 'oku tau'atāina e tokotaha kotoa ia ko e hā 'ene me'a 'oku 'ohake

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko eni 'oku tau'atāina he ko u 'eke atu fēfē e ta'u kuo 'osi

Taniela Fusimalohi: Ka ko u kole atu Sea, faka'ata'atā mu'a 'a e malangá ia ke fai he koe'uhi 'oku faka'ofa'ofa 'a e ngaahi poini ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko u fokotu'u atu ke tau liliu, 'oku 'i he tu'utu'uni, 'a e fatongia 'a e Feitu'u na, mo e fatongia e motu'á ni nofo pe he Tohi Tu'utu'uni.

Taniela Fusimalohi: Pea 'oku 'i ai pe 'eku faka'amu Sea, ko 'etau kakato ko eni ki he 'aho 27, he 'oku 'i ai pe ho'o mafai Sea, 'ilo e ngaahi Fale Alea ko e 'o e ngaahi fonua ko e kaungā'api fakapotopoto

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea,

Taniela Fusimalohi: Tu'utu'uni he Sea, mou nofo ma'u he kae 'oua ke 'osi 'a e Patiseti 'a e fonua ka tau toki hoko atu

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea,

'Eiki Sea: Fakatonutonu 'e 'Eua 11, me'a mai 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ke tau kakato, 'oku 'i ai e Mēmipa kau Mēmipa heni 'oku 'ikai ke 'i heni ko e fakatonutonu ia, 2 pe ia, 'ilo'i ho fo'i miniti 'e 5 ko e na'e toki 'osi, na'e mei 'oatu ia he Komiti Kakato, kae tuku a ka tau hoko atu a ki he Komiti Kakato, Fakafofonga 'o kapau ko e taimi 'oku ke tokanga ki ai, mālō 'aupito.

Taniela Fusimalohi: Sea, 'oku 'ikai ko e tokangá ia ko e tokanga ke 'osi atu e poini 'a ha Fakafofonga 'oku fie malanga ki ai. Ko e ko 'etau lele mai 'o hangē pe 'oku mea'i pe he Feitu'u na, ko 'ene 'ai hake pe, 'ai ka tau pāloti 'ai ka tau pāloti. 'Oleva ke 'oatu e ngaahi me'a lelei 'oku 'i he kau Fakafofonga ko eni ko e fatongia ia. Kapau 'oku 'ikai ke

fie malanga ha taha ia ko e me'a palopalema pe ia 'a 'ana, 'o leva mu'a ke fakamanatu mai 'e he Sea ko hono

'Eiki Palēmia: Sai ai leva ke tau fakatonutonu ai pe, ko e 'uhinga pe he ka 'ikai 'e toe 'alu he mītia 'a e Fakafofongá ni. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni Fakafofonga pau pe te u fakamanatu atu ko 'ene talanoa'i pe ha fo'i 'isiu 'o mahino, ko e fakatonutonu eni ka koe, me'a ki lalo kātaki fakamolemole, ko e fakatonutonu. Me'a ki lalo, mālō 'aupito Fakafofonga. Fakatonutonu fekau'aki mo ho'o pehē ko ē 'e koe 'oku 'ai'ainoa'ia, ko e, 'oleva ke 'osi e fakatonutónú, me'a ki lalo fakamolemole, Sea, ko e fakatonutónúSea, ko e fakatonutónú eni

Taniela Fusimālohi: Sea, talu 'eku lele mai ki heni mo e 'ikai ke u pu'aki ha lea 'oku tukuhifo ha taha, hala 'ata'atā

'Eiki Sea: 'Eua 11, 'Eua 11, me'a hifo ki lalo ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e fakatonutónú, me'a ki lalo, ko 'ene fakatonutonu 'oku miniti pē 'e taha, 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Ko ia

Taniela Fusimālohi: Ko e mo'oni pe au Sea, ko ia pe 'oku takimu'a he tukuhifo au! 'Oku hala'atā ke u teitei pehē 'oku 'ainoa'ia e Pule'angá pe, 'oku ou lea pē au ia 'i he poini pea u tuku he poini

'Eiki Palēmia: 'Alu 'o sio he miniti pea tukuhifo ko e poini pe 'ikai ke fe'unga mo ho'o toutou fakatonutonu hake

Taniela Fusimālohi: 'Oku hala ke u siolalo au ki ha taha pe tukuhifo ha ngāue 'a ha taha

'Eiki Sea: 'Eua 11, 'Eua 11, 'Eua 11, te u toe ui fēfē atu koe. Ko e taimi ko ē 'oku fai ai e fakatonutónú, mou me'a ki lalo. Ko e fakatonutónú 'oku miniti pe 'e taha. Ka 'oku mahino ho'o poini 'a koe kia au. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni Hou'eiki 'oku mahino, miniti 'e 10 taki taha, ko 'ene mahino pē ki he Seá 'osi ho taimi

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea, ko e me'a pe ia na'e 'ai ke fakatonutónú

'Eiki Sea: 'O kapau 'osi e miniti 'e 10 'oku te'eki ai mahino ki he Seá ho'o poini, mahino ia 'oku 'i ai e me'a 'oku tōnounou ho tafa'akí, ko e taumu'a ho'o feme'a'aki ki he Falé, ke ke fakaloto'i e Seí, ke mahino ki ai 'a e poini 'oku ke 'ohaké. Kapau 'e 'osi e miniti 'e 10 te'eki mahino ki he Seá, mahino ia 'oku 'i ai e me'a ia 'oku fehalaaki. He ko e poini kotoa pe 'o kapau ke lava 'o fakamatala'i 'i loto he miniti 'e 10 'oku mahino ia 'oku mā'opo'opo e poini pea 'oku mahino ia ki he kakai 'o e fonuá pea mo e Seá.

'O kapau 'e fiema'u ke toutou tā tatau pe fo'i poini ko iá, feme'a'aki ki homou kau Fakafofongá, ke mou takitaha 'ohake pe fo'i poini tatau pe. Ke 'osi e miniti 10 'a 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 'oku 'osi e miniti 'e 80 'oku tau fanongo pe ki he fo'i poini pe 'e taha. Ko e 'uhinga ia 'oku 'oatu ai e miniti 'e 10, ke fakamasila'i ho'omou feme'a'aki, fakanounou hifo ho'o me'á. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ho'o faingamālie koe ke fakamalanga 'i Falé, ke ke lele koe he fo'i poini pē 'e taha 'o 'osi e fo'i 'aho 'e 3, tau kei lele pe he fo'i poini ko ia. Ko e taimi e fonuá, taimi e Falé, pa'anga tukuhau e fonuá 'oku vahe e kau ngāue ke nau

tā e *Hansard*, ke 'osi e fo'i 'aho kakato ko ia, 'oku 'i ai ha fo'i poini 'e 50. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke 'osi e fo'i 'aho kakato ko iá, ko e fo'i poini pe 'e taha 'oku mahinó,

Paula Piveni Piukala: Sea, kātaki pe he tu'u hake Sea, tapu mo e Sea

'Eiki Sea: Me'a ki lalo Tongatapu 7, 'oku te'eki ke 'osi 'eku fakamalanga ...

<007>

Taimi: 1040-1045

Fakamamafa'i 'Eiki Sea ko e taimi fakamalanga 'oku fakangatangata pe ki he miniti 'e 10

'Eiki Sea: ... Ko e me'a eni 'oku 'oatú nau 'osi fakamatala atu kapau te mou fanongo lelei mai. Malanga fakalukufuá, ta'efakangatangata 'o fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uní 'a e fakamalanga 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá. Ko homou tali ki he fakamalanga ko iá mou tali fakalukufua. Kapau 'e fakamalanga kátoa e Hou'eiki Mēmipa ko eni he tēpile e kakaí ko e houa ia 'e 170. 'O kapau te tau hanga 'o fakanounou hifo 'a e fakamalanga ko iá ko 'ene mahino pē e poiní, 'ohake ha taha ha poini kehe. Tau lele he fo'i me'a ko iá. Ko 'ene 'osi ko ē taimi ko ē 'oku fai ai feme'a'aki ki he fakamalanga fakalukufuá tau 'alu leva ki he fakavoutí mei he 1 – 27. Mou fakamalanga mai 'i he vouti ko iá kapau ko e vouti 'uluakí, 'Ofisi Palasí, kapau ko e vouti uá Fale Aleá. 'Osi e taimi e malanga fakalukufuá tau fakamalanga he 'Ofisi Palasí pe ko e Fale Aleá, 'ohake ai 'a e vouti 'a e Fale Aleá. Fiema'u ke 'omai 'etau, fakafokifoki mai 'etau fakamalanga ki he poini mo e 'asenitá. Ko e naunaú 'osi mahino 'oku lahi ka ko e founga eni 'oku tuku atú, ko e founga angamahení ia. Ko 'eku toe hulu'i atu pē fakamanatu atu 'a e founga ngāué ke 'oua toe fai ha fefokifoki'aki.

Hangē pē ko 'eku fakamatala ko ē 'aneuhú 'anenaí fakalukufua, ko 'ene mahino pē fakalukufuá fakavouti. Ko e Patisetí 'oku 1 – 27. Mou fakamalanga mai he vouti ko e hā e ngaahi 'isiu fakapalani, fakafika, ngaahi fokotu'u, ngaahi liliu, 'omai ia 'i he fakalukufuá. Ko 'ene 'osi pē iá tau hoko ki he fakavouti 'omai leva ia ki he fakapatonu ki he potungāue 'oku fakapa'anga 'i he Patisetí. 'Omai e palani, 'omai mo e ngaahi fokotu'u fekau'aki na'a tau 'osi tali ke tau fakatokanga'i mei he Komiti Pa'angá. 'Osi vahevahe pē he Komiti Pa'angá 'enau ngāué mei he 'Esitimeti ki he *Statement*. Ko e taimi ko ē 'ohake ai e *Statement* taimi 'oku fai ai 'a e fakamalanga fakalukufuá, taimi ke 'omai ai he 'Esitimeti taimi te tau 'alu fakavouti ai. Ko e taki miniti 'e 10 Hou'eiki ko e fu'u taimi lahi 'aupito ia. Ko au eni 'osi e ta'u 'e 10 'eku 'i hení, malava lelei pē ngaahi poini lalahi 'i loto 'i he miniti 'e 10.

Ka fiema'u ha'o taimi ke toe fakalōloa atu ka fakangofua 'e he Sea 'a e Komiti Kakatō te ne lava pē 'o toe 'oatu ha'o miniti 'e taha pe ua. Ko e fuoloa e ngāue 'a e Falé ni koe'uhí 'oku 'ikai ke mou lava 'o 'omai homou poini 'i loto he taimi totonu 'oku tuku atú. Ko e tau'atāina 'oku mo'oni ka 'oku 'i ai 'ene fakangatangata. Ko e ivi 'oku nounou, ko e taimi 'oku nounou. 'E 'ikai ke tuku faka'atā atu pē taimi ke mou fakamalanga pē mei he pongipongi ki he efiafi, hili ko iá ko e hā e ngāue 'oku lavá. Ko e hā e founga ngāue 'oku tau muimui ki aí fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uní miniti 'e 10 pē 'oku 'oatú. Ngāue'aki e miniti 'e 10 *prioritise* homou ngaahi poini 'e 'ikai ke tāpalasia pē mei he kamata ki he 'osi ha fa'ahinga me'a pē 'oku ke loto ki ai, 'ikai. 'Oku fakangatangata 'etau

ngāuē ‘o fakatatau ki he ‘ataakai ‘oku tuku mai he ‘etau Tohi Tu’utu’uní, taki miniti ‘e 10. Ka fai ‘aki ‘eku lotó miniti pē ‘e ua. ‘Omai ho’o poiní laku mai ki loto, hikinima’i, lava kae lava e ngāuē ‘o laka kimu’a Hou’eiki.

‘O kapau ‘oku ke fiema’u ha’o taimi fakangata, ta’efakangatangata, totongi e letiō ‘alu ‘o lea ai ha fo’i houa ‘e tolu ke fanongo mai e kakai ki he me’a ‘oku ke loto ki aí. ‘Oku ‘ikai ko ha feitu’u eni ia ke kumi ongoongo ai ha kau Fakafofonga, Hou’eiki. Ko e feitu’u ngāue ‘eni! Ko e taumu’a e Fakafofongá ke ‘omai e laó tau paasi. Ko e hā e ngaahi poini ‘oku ke pou pou ki ai pe ta’epou pou, tau fakatokanga’i ia. Ko e me’a ia Hou’eiki ‘oku ou tuku ki he Sea e Komiti Kakatō na’a tau ‘osi pāloti’i ‘oku tau loto ke hoko atu, ko e Sea e Komiti Kakatō, ‘omai homou falalá ke ne hanga ‘o tataki ‘etau ngāuē pea ko e tu’utu’uní eni ‘oku ‘ave ki ai, pou pou atu ki ai ‘etau Tohi Tu’utu’uní. Taki miniti ‘e 10 Hou’eiki pea ko u hanga ‘o pou pou’i atu ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakatō ‘aki ‘eku hanga ‘o fakamanatu atu ‘etau Tohi Tu’utu’uní mo e founa ngāuē.

‘Oku ‘oatu e faingamālie ke mou malanga fakalukufua, ‘oku ‘oatu homou faingamālie ke mou malanga fakafō’ivouti ‘o fakatatau ki he naunau ko eni ‘oku tuku mai mei he Pule’angá. Ko e fatongia ia ‘o e kau Fakafofongá ke nau hanga ‘o vakai’i ‘a e founa ‘e malava ai ke mou fakaloto’i e Falé ki he me’a ‘oku mou tui ki aí ‘i he’ene fakalukufua pea mo ‘ene fakavoutí, ko ia pē. ‘Oku *simple* ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke mou lava ‘o hanga ‘o fakanounou’i hifo ki he miniti ‘e 10, he ‘ikai toe ‘ilo au pe toe fēfee’i. ...

<001>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Sea: Tongatapu 7.

Kole Tongatapu 7 ki ha felotoi ‘i Fale Alea ‘oua toe fai ha fakatonutonu lolotonga e ngaahi fakamalanga

Commented [HL1]:

Paula Piveni Piukala: Sea, mālō Sea, tapu mo e Sea pea tapu mo e kau Mēmipa. Sea ‘oku mahino lelei ‘aupito ki he motu’a ni ‘a e fakatoka mai ‘a e halafononga ke tau fou ai. Ka ko ‘eku ki’i kole Sea, fakatonutonu mai pē kapau ‘oku ‘ikai ko e feitu’u eni. Ko ‘eku kolé ke pehē ni, ke tau loto taha mu’a ke ‘oua, ko e ‘omai ko eni ‘a e miniti ‘e 10 ‘oua ‘e toe fai ha fakatonutonu. Tatau pē he ongo fa’ahi, he ko e, Sea na’a ku foki ‘anepō lau mai ‘a e miniti ‘i he ta’u kuo ‘osi. Ko e anga ‘eku ongo’i Sea kapau ko e fōtunga ē ‘a e, manatu’i ko e taimi ‘oku tau tipeiti ai ‘oku ‘ikai ke tau muimui’i ‘etautolu ia ‘a e tau tolo holo ‘oku fai ‘i lotó, kapau ko e fōtunga eni ‘o e tipeiti ‘i he Fale ni, Sea ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ia ‘oku fu’u ma’ulalo ‘aupito, pea tāne’ine’i ke hoha’a mai ‘a ‘Ene ‘Afio, hoha’a mai ki heni.

Taniela Fusimālohi: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘eku kolé ke ‘i ai ha fa’ahinga *ruling* ke tau hikinima’i ke ‘oua ‘e ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i fakatonutonu atu pē ko e ‘uhingá ko ‘etau lekooti he ‘oku me’a mai ‘a e kakai ‘o e fonuá Sea. Ko e ko e hangē ko e me’a ‘oku ‘ohake ‘e Tongatapu 7, ke tapu’i ‘a e fakatonutonu, kapau Sea te tau lau fakataha ke tau toe foki pē

‘o lau ‘a e miniti tatau, ko e Fakafofonga eni ‘oku ne tukuhiho lahi taha ‘a e tipeiti ‘i he Fale ni. Pea he ‘ikai ke tukuange ia ke ta’efakatonutonu ‘a e fa’ahinga ...

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘ikai ko ‘eku fokotu’u ‘aku Sea ke tapui ‘a e fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... tāpalasia ia ko ia Sea, pea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku hala, ‘oku totonu ia ke fakatonutonu. Pea kapau ‘e ki’i laumālie lelei pē ‘a e Fakafofonga ko eni ke tuku ā hono tāpalasia ‘a e tepile ni, ka tau tipeiti fakalelei, melino ‘a e me’a kotoa Sea, mālō.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ou fie fakatonutonu pē ‘e au ‘ene ma’u, ‘ikai ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ke ta’ofi ‘a e fakatonutonu. Ko ‘eku ‘uhingá ke kakato mai ‘a e poini, ka nau hikihihi ‘a e me’a ko ē ‘oku nau pehē ‘oku fehalaakí. Pea ko e taimi ko ē ‘oku ‘osi ai ‘ete poini pea nau toki tu’u hake leva ‘o talamai, fakatonutonu atu ‘a e me’a ko eni ‘a e ngaahi poini ko eni, ke *quality* ‘a e *discussion* ‘i he Fale ni. He ko e tepile pē ko ē ‘oku nau taki ‘a e fakatupu’ita, fakalanga kē, mo e fakatupu longoa’ a ‘i he Fale ni ‘a e tēpile ko ē. He ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha’amau me’a ‘amautolu ia *we have nothing to loose, and this is not a game of card.*

‘Eiki Palēmia: Kātaki kae fakatonutonu atu ...

Paula Piveni Piukala: ... *this is about our life* mo e kaha’u ‘o e fonua ni.

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea. Ko e tēpile ko eni ‘oku te’eki ai ke tuli kitu’a. ‘Ikai ke kau ha Mēmipa he tēpile ko eni hono tuli kitu’a kapau ‘oku ne tukuaki’i ko e tēpile fakatupu’ita eni mo e me’a ki he Falé mo e ta’efaka’apa’apa ki he Falé.

Paula Piveni Piukala: ... Sea ‘oku lea mai ‘a e miniti ia Sea.

‘Eiki Palēmia: Tau hoko atu ā ki he’etau miniti ‘e 10 he ko eni ‘e ‘osi pē ‘etau taki taha miniti ‘e 30 heni, ‘i he ngaahi me’a ko eni.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga foki ‘eku kolé Sea, he ko hono ‘uhinga he ‘oku mahino ‘aupito ‘a e me’a ia ‘oku tokanga ki ai ‘a ‘Eua 11. Mahino ‘aupito ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakatō ia. Ka ‘oku ‘ikai ko e *issue* ia ‘o e miniti ‘e 10, ko e *issue* ‘a e *interrupt* ‘a e fakatonutonu ‘i he me’a ‘oku ‘ikai ke totonu ia ke fakatonutonu, a’u ē ki he fuakava’i, ‘oku fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: Sea ki’i fakamolemole pē ‘a e Fakafofongá ka u ki’i fakatonutonu atu ki he Feitu’ú na. Ko ‘eku fakatonutonu ‘a e Feitu’ú na, fēfē ke ke me’a mai ha taimi ‘o liliu ‘a e Tohi Tu’utu’uni, he kapau he ‘ikai ke ‘i ai ha tu’utu’uni ‘a e Falé, te tau ...

Paula Piveni Piukala: Sea ko e mafai ia ‘oku ‘i he Falé ni, ke nau hikinima’i ke tuku fakatafa’aki ‘a e tu’utu’uni.

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva ke ‘osi ‘a e fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku ‘osi mahino ‘a e fakatonutonu ia, ‘ikai ko e Feitu’u na, ka ko e mafai ia ...

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ia 'a e Seá ke ne tu'utu'uni mai pē 'oku tonu pē 'ikai.

Paula Piveni Piukala: ... 'o e Fale ni. Ko e me'a ia 'a e Sea ke ne fakahoko mai 'a e me'a ko ia.

'Eiki Palēmia: ... me'a ia 'a e Sea. Ko ia me'a ki lalo ke 'osi 'a e fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e me'a ia ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai ko ē ko ē, 'oku hoko 'a e tou'a ia hangē ia ko ia 'oku 'olovaha, ka ke tou'a koe.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia 'a e palopalema 'a e Fale ni, ko ho'o tō'onga ko ena Fakafofonga.

'Eiki Sea: Tongatapu 7 ka u 'oatu ha fale'i ke fekau'aki pea mo e me'a ko ena 'oku ke me'a mai. Ko e fakatonutonu ko e totonu ia 'a e Fakafofongá ke nau fakatonutonu, ka ko hono faka-Pālangí 'o e fakatonutonu ko e *Point of Order*. 'A ia ko e *Point of Order* pē ko e fakatonutonu, 'oku makatu'unga ia 'uluaki 'o kapau 'oku maumau'i 'e he Fakafofongá ha tu'utu'uni he'etau Tohi Tu'utu'uni. 'A ia ko e *Point of Order* pē ko e fakatonutonu, Sea fakatonutonu, 'oku 'osi 'a e taimi 'a e Fakafofonga ko ena. Ko e *Point of Order* ia, pē fakatonutonu 'oku faai atu ene poini 'a'ana 'oku 'ikai ke foki mai ki he'etau 'asenita.

'A ia ko e fakatonutonu 'oku 'uhinga ia ki he *Point of Order*, ko e *order* pē ko e maau mo e molumalu 'o e 'asenita 'oku mou fakatonutonu ai. Ko e lahi 'o e ngaahi fakatonutonu 'oku 'ohake, ko e ngaahi fakatonutonu 'oku 'ohake ko e ngaahi fakatonutonu faka-'uhinga, faka-poini fakalao, faka, 'oku ma'u hala 'a e Fakafofonga ko ē 'oku fai 'ene fakamalanga.

Ko e ngaahi poini ia ko ia 'oku 'ikai ke tonu ke 'ohake ia 'i he fakatonutonu, 'oku tonu ke 'ohake ia 'i he taimi 'oku fakafepaki ai 'a e malanga 'a e Fakafofonga ko ē 'oku ne fakafepaki'i 'a e malanga ko ē 'oku tau fanongo ki aí.

'A ia ko e lahi 'a e palopalema 'oku ou fanongo atu 'oku mou me'a mai ki aí 'oku makatu'unga pē ia 'i he hala 'a e fakatonutonu ko ē 'oku fa'a fakahoko ko eni 'i he Fale. Ka 'oku mahino pē 'i he taimi ko ē 'oku hala ai 'a e fakatonutonu 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'a e Sea te ne toe lava 'o fai, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha *Point of Order* ia pē ko ha tu'utu'uni 'oku maumau'i. Kapau te mou ...

<002>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Sea: ... fakatokanga'i 'oku lahi e fakatonutonu 'oku 'ohaké 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha lau ia 'a e Seá ki ai, koe'uhī 'oku te'eki ai ke maumau ha tu'utu'uni ia ke makatu'unga e fakatonutonu.

Fokotu'u 'Eiki Sea ki he Sea Komiti Kakato ke ngāue'aki mafai ke tautea'i ha taha 'oku fakatonutonu noa'ia he 'oku mole ai taimi e Fale

Sai 'o kapau ko e me'a ia 'oku ne hanga 'o fakatupu fakamoveuveú ho'omou feme'a'aki tonu ke tautea'i leva he Sea e ni'ihi 'oku fakatonutonu ta'epoini kae nounou 'etau

fakamalanga. Ko e taimi ko ē 'oku hala ai ho fakatonutonu ka tautea'i koe ko u tui 'e 'ikai ke toe fakatonutonu ha taha ia. Pea ko e me'a ia te u kole atu ki he Sea e Komiti Kakato mahalo kuo taimi pe ke tau fakatokanga'i 'o kapau 'oku mole e taimi e Falé he fakatonutonu noa'ia tautea'i e ni'ihiki ko ē 'oku nau fakamoleki 'etau taimi.

Eiki Palēmia: Sea mālō 'ai pe Sea kātaki tautea'i mo kinautolu ko ē 'oku talaatu ko ē ke nofo he 'asenitá kae takai atu ia he tafa'aki ko ē, 'akinautolu ko ē 'oku tau longoa'a'ia ko ē hono toutou tautea'i. Ko 'ene me'a pe tu'a ka tau hokohoko atu 'o kapau 'oku pehē 'etau tu'utu'uni kae toe nofo ia tā tēpile mo e alā me'a pehē 'ikai ko ha falekai eni pe ko ha fale. Ko e Fale Alea eni 'o Tonga.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e poini ke maama e fakakaukaú he miniti 'e 10 'osi atu e fakakaukaú pea toki lava leva ...he ko e taimi 'oku mau talanoa ai ki he fakakaukaú mo hono ngaahi lao felālāve'i kamata leva e fakatonutonu ia he fakakikihi pea 'alu leva e me'á ia 'oku te'eki ke 'osi e poini ia. Ko e poini pe ia 'a'aku ia, kapau te nau laumālie lelei pe 'o nouti hifo 'a e me'a 'oku nau fakakaukaú 'oku halá, kae lava ke *flow* pea ongo'i mai he kakai 'o e fonua ko e fu'u kakai ako lelei 'oku nofo 'i Fale ni ke 'uhingá ke 'uhinga lelei 'etau ngāue.

Fakama'ala'ala Sea Komiti Kakato he kupu 41 & 38 Tohi Tu'utu'uni Ngāue Fale Alea

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakamolemole pe ka u ki'i tokoni atu ki he'etau ngāue. Kau Fakafongā 'oku ou faka'amu pe te mou fiemālie he ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku ne lava 'o pukepuke e fatongia 'o e ongo Sea pea mo e Tokoni Sea 'o e Fale Aleá.

Ko e Kupu 41 "ka 'i ai ha fakatonutonu ko e Mēmipa ko ia koe'uhī ke fakatonutonu kuo pau te ne nofo ki lalo ki hono Sea. Ko e 'Eiki Sea pe ko e Sea 'o e Komiti Kakato te ne tu'utu'uni 'oku totonu ke fakahoko ha fakatonutonu hili hono 'ohake 'e he Mēmipa 'oku kole ke fakahoko 'a e fakatonutonu pea tu'utu'uni ko ia e aofangatuku pea ko e taimi 'oku tuku ki ha fakatonutonu 'oku 'ikai tānaki ia ki he taimi fakangatangata 'oku hā 'i he Tu'utu'uni Fika 38 'Eiki Sea". Ko u tui ko e ki'i fo'i kongā ko ia aofangatukú ka 'oatu leva he Sea ha aofangatuku kuo fe'unga ka tau hoko atu He kapau 'e tuku ke tau'atāina e Falé ni he 'ikai ke tau a'u tautolu ki ha taumu'a 'e taha. Ka 'oku ou kole atu Fakafongā fai mo 'ai ka tau kamata ā fakamolemole.

Paula Piveni Piukala: Ko 'eku 'uhinga pe 'a'aku 'oku mo'oni 'aupito pe 'a e Fakafongā Sea, 'uhinga pe au ki he miniti 'e 10 he 'oku 'uhinga 'oku ke me'a mai pea 'oku mo'oni ko u tui au ki ai ke *concise and precise* ki he poini kae 'omai ke 'oua 'e toe *interrupt* he ko e lahi ange 'etau longoa'a mo e 'etau hē mo 'etau toe 'omai me'a noa'ia ko e 'uhinga ko e fakatonutonu taimi halá. 'A ia ko e ki'i 'isiu pe ia 'oku pehē kapau te tau hanga 'o 'aione'i ia *flow* e tipeití ia pea 'oku fe'unga pe 'a e taimi nōmolo ia.

Ka ko 'eku hanga 'o fakatokanga'i ko e palopalemá Sea ko e fakatonutonu fakatonutonu fakatonutonu. Pea koe'uhī ko 'enau fai pehē mau tafoki hake leva 'o fai pehē kia kinautolu. Ka 'oku 'ikai ke totonu ke pehē, tukuange he ko kinautolu 'oku nau 'omai 'enau Patiseti ko mautolu 'oku mau hanga 'o *scrutinise* mautolu 'oku *oversight* mautolu mau sivisivi'i. Pea tukuange mai ke 'oatu e poini ke lava 'o *flow* ko e anga ia 'eku fakakaukaú pea 'aonga. 'Aonga 'etau taimi fiemālie mo e Sea e Komiti Kakato.

Ka ko e anga pe 'eku fakakaukau he ko hono 'uhinga eni Sea mahu'inga ke tau sio ki he me'angāue te tau ngāue'aki kimu'a 'oku tau tā e fu'u 'akau. He ko e akonaki ia mei he Palesitani 'o 'Amelika kau ka 'omai ha fu'u 'akau te u tā ha houa 'e valu. 'Uluaki houa 'e ono ke tau 'aione e me'a ko eni pea tau toki kamata leva 'etau hanga 'o ...he kapau 'e 'ikai te tau hē he fu'u lotu vaotā. Ko e pōini ia 'oku ou hanga 'o 'ohake Sea fakamolemole pe kapau ko e taimi hala feitu'u hala. Ka ko e anga e faka'amu e motu'a ni ke tokamālie hono tālanga'i e Patiseti, fiema'u ke tau femahino'aki he me'a ko ia, ka ko e tuku atu pe fakakaukau ki he Feitu'u na Sea.

'Eiki Palēmia: Sea tuku pe mu'a ke u ki'i tokoni atu Sea. Sea 'oku 'i ai e mahu'inga'ia he me'a 'oku me'a'aki 'e Tongatapu 7. Ka 'oku taimi tatau pe 'oku 'i ai e 'uhinga na'e 'ai ai e tu'utu'uni ne me'a mai'aki he Sea e Komiti Kakato. 'O kapau te ke ngāue'aki koe e fo'i miniti 'e 10 ko ia ko e tāpalasia ha taha. 'Oku tapu ia he'etau tu'utu'uni pea 'oku tonu leva ia he taimi pe ko ia ke fakatonutonu, he 'ikai ke tangutu kita 'o tuku e miniti 'e 10 ko ia. 'A ia 'oku 'i ai pe 'a e taimi ke fai ai e fakatonutonu, pea 'oku 'i ai pe taimi hangē ko e me'a 'a e Sea e Fale Alea. 'Oku 'ikai ke tonu 'a e fakatonutonu ko ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u fie 'eke pe ki he Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e anga fēfē?

'Eiki Palēmia: Tuku pe ke faka'atā mai he Sea.

Paula Piveni Piukala: 'E anga fēfē e *scrutinise* 'a e Patiseti?

'Eiki Palēmia: 'E Fakafofonga kole e ngofua ki he Sea

Paula Piveni Piukala: *Scrutinize* fēfē'i, kuo pau ke tau hanga 'o fakaanga'i e Patiseti ke ne 'omai e lelei ko ē ko ē 'oku fakapuli ...

<003>

Taimi: 1055-1100

Paula Piveni Piukala : .. puli meia kimautilu..

'Eiki Sea : Tongatapu 7, 'oku ke toe hanga pē 'e koe ia 'o fakamālohi'i 'eku pōini.

Paula Piveni Piukala : Ko ia 'oku ou tui au ki ho'o pōini.

'Eiki Sea : 'Oku ke fakatonutonu 'a e miniti 'e 10 'a e 'Eiki Palēmia. Tau tali ke 'osi 'a e miniti 'e 10 'a e Palēmia pea toki tuku atu leva homou faingamālie ke mou fakamalanga mai homou tali ki he'ene malangá. Lolotonga e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'oku mou fakatonutonu mai pē moutolu ia 'i lotu 'i he'ene miniti 'e 10.

'Eiki Palēmia : Sai pē ia Sea kae tukulolo atu au ko e 'uhinga pē hangē ko e laú, ko e *interest of time*. Ko eni kuo 'osi eni e miniti 'e 35 he pongipongi ni, pea tau fai pē tautolu

ki ho'o tu'utu'uni pea mo e tu'utu'uni 'a e Falé fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni. Ko e mahino pē e ngaahi kole ia 'oku 'omai Sea mālō.

Ongo'i 'Eua 11 'oku to'o ma'ama'a he Pule'angá taimi nau fakahoko atu ai ha fehu'i ke tali mai

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki, na'e 'ikai ke 'osi 'eku ki'i ngaahi poini hono 'oatu 'anenai. Ko e poini faka'osi eni Sea. Taimi ko ē 'oku fai ai ko ē e fehu'i 'oku 'ikai ke u tui au 'oku nau hanga 'o to'o mamafa 'a e fehu'i 'oku 'oatu. Ke 'ilo e tali Sea 'oku 'omai, ongo'i 'e kita ia 'oku veiveiua e talí ia pē 'oku 'ikai ke tonu. Ko e totonu ia 'a e kakai ke nau fanongo mai ke fehu'i pea 'oange e tali 'oku tonú. Koe'uhi kapau 'oku ai ha ongo pehē 'i he kau Minisitā pea ui mu'a 'enau *CEO* ke ta'utu 'i mui hē.

Ko u fa'a ongo'i 'e au he taimi ni'ihi kapau te u 'oatu ha fo'i fehu'i 'e 2 pē 3 he taimi 'e taha, ko e ha'u ko ia 'a e talí Sea. Kuo tuku 'a e fo'i fehu'i ia 'e 2 pea tali mai fo'i fehu'i ia ko ē 'e taha 'oku 'ikai ke u ongo'i 'e au 'oku kakato 'a e talí. 'Oku 'i ai e totonu ia 'a e Falé ni pea mo e kakai ke nau fanongo ki he mo'oni mo e tonú.

'Oku ou faka'amu pē Sea ke ke fakamanatu ia mu'a kia mautolu kātoa pē. He na'a tau 'osi fuakava ke fai'aki 'a e lea 'i he Falé ni 'a e totonú mo e mo'oni. Ka ko u kole atu mu'a Sea ke fakamanatu ki he Hou'eiki Minisitā he 'oku mahu'inga 'enau fakamatalá. Kapau 'oku ai ha fehu'i 'oku mau 'oatu 'i ha tefito'i me'a heni, pea kātaki fakamolemole mu'a ko e hā 'a e tali ko ē ko ē 'oku tonú mo mo'oni pea 'omai mu'a ia kae 'oua 'e fakamahamahalo he ko e totonu ia 'e kakai, totonu ia 'a e Falé ni, ke 'omai e tali 'oku mo'oni pea ko e me'a ia 'oku 'asi Konisitūtone.

Taukave mei he Pule'anga ko e mo'oni mo e totonu 'oku fai 'aki 'enau tali fakahoko mai ki Fale Alea

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi : Sea ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga Sea. Sea tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu pea mo e Fale Alea 'o Tonga. 'Oku ai e Tohi Tu'utu'uni ia 'a e Fale ni Sea pea ko e tohi ia 'oku tohi'i. Pea kapau 'oku ngofua 'a e ngaahi me'a ko ia Sea, 'oku 'ikai ke u 'ilo pē ko e hā e me'a 'oku tau ta'ofi ai. Sea ko 'eku ki'i lave pē ki he fakatonutonu Sea ke 'omai e kakato 'a e talí. 'E Sea 'oku 'osi mahino ia ki he Hou'eiki Minisitā pea mo e ngaahi Potungāué, ko 'emau o mai eni 'o tali fehu'i, pea ko e mo'oni pea mo e totonu 'e 'omai ki he Fale ko eni Sea. 'Oku 'ikai ke toe 'omai ha me'a 'oku veiveiua.

Sea ko e fakamanatu ko ē Sea ko u tui mahalo 'oku lahi ange 'ene maumautaimi he Fale ni. Koe'uhi kuo mau o mai 'amautolu kuo mau maau ke tali 'a e fehu'i ko eni. Ka ai ha tōnounou Sea, Sea ko e lelei taha 'oku 'omai ki he Fale ni Sea. Ko u tui 'oku mau tui tatau mo e kau Minisitā 'oku mau o mai ko eni ko e lelei taha te mau o mai 'o fai'aki 'a e tali fehu'i he patiseti e fonuá. Ko e lelei taha 'oku fokotu'utu'u 'e he 'Eiki Minisitā 'a e patiseti ko eni ki he lelei fakalūkufua 'a e Potungāue.

Sea, 'oku ou ki'i tokanga lahi au ia ki he ngaahi feme'a'aki ko eni Sea, he 'oku hangē eni ia 'oku mau o mai pē mautolu 'o faka'api'i ho Fale Sea. 'Ikai Sea ko e lelei taha eni, ko e kakai eni na'e fili 'e he Palēmia ko e lelei taha ia. Pea ko e lelei taha 'e 'omai ki heni. Mālō Sea.

Tokanga 'Eua 11 ki he lea tukuhifo mei he Pule'anga 'oku maumautaimi me'a nau 'ohake 'i Fale Alea

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea, Sea kātaki fakamolemole ko e lea ko ē 'oku ha'u mei he Pule'angā tuku ho'omou maumautaimi, tuku ho'omou 'ai me'a noa'ia. Sea ko e lea tukuhifo ia 'o e kakai. 'Oku 'ikai ko ha tukuhifo ia 'o'oku, kapau te u 'alu au mei tu'a mei heni 'o 'alu 'o fai ha'aku ngāue pē 'aku 'ia au 'oku 'ikai ke u ma'ulalo au ia ai. Ka 'oku hanga 'e he lea pehē 'o fakama'ulalo'i 'a e kakai 'oku te hanga 'o Fakafofonga'i. Talu 'eke lele mai ki he Fale ni Sea, kapau te ke foki ki he Minitī hala'ata'atā ke u pu'aki ha lea pehē ki ha taha. Ke u tala ko e me'a 'oku tu'u hake 'o 'ai 'oku maumautaimi pē 'oku fakaveve pē 'oku 'ai noa'ia. Ko e Fale eni ke tau ō mai 'o faka'apa'apa 'oku 'ikai ..

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu.

Taniela Fusimālohi : ko ha'atau ō mai 'atautolu ko e ..

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea. Na'e 'ikai ke loto 'a e Fakafofonga ni ke pelekifasi 'a 'Eua, pea kapau na'e 'uhinga ki ai. Pea ko e fakatonutonu Sea, 'oku 'ikai ke 'uhinga 'ene fehu'i 'a'ana ia ke u 'oatu ha me'a 'oku fie fanongo ki ai. Ka fehu'i mai te u tali pē au ia 'i he me'a 'oku ou 'ilo pea u pehē ko e tali ia ke 'oatu. He 'ikai te u fakafiemalie'i 'e au ia ke pehē 'oku 'ikai ke ne 'omai 'e ia 'a e me'a na'a ku fiema'u pea 'oku hala leva 'eku me'a 'oku 'oatu. 'Asi he'etau Tohi Tu'utu'uni Sea, 'oku 'ikai ke 'i ai ha, ko e taimi pē 'oku ai ha'ō fehu'i pea tali atu ko e 'osi ia. Pea kapau te ke fuatautau pē 'e koe ai pē 'oku ke sai'ia pē 'ikai 'i he tali 'oku 'oatu, ko e me'a 'atā'atā ia 'a koe. Pea ko e fakamanatu atu pē Fakafofonga, ko mautolu ko e kau Fakafofonga pē mo mautolu 'a e kakai. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : 'E Sea 'oku 'ikai ke u 'uhinga au ia ke 'omai e tali 'oku ou fie fanongo ki ai kae 'omai 'a e tali ko ē 'oku totonu ...

<004>

Taimi: 1100-1105

Taniela Fusimālohi: ... ke hanga ke 'omai ka ko 'eku poini Sea mu'a ki he fa'ahinga, Sea ko 'etau Konisitūtone 'oku talamai ko 'etau hū mai pē ki heni kuo tau tatau 'oku 'ikai ke 'ai tu'unga fakaako ia. Ko 'eku 'uhinga 'a'aku ko ē ki he'eku mahamahalo 'oku 'ikai ko e tali ia, Sea 'oku 'ikai ko ha'aku feinga 'a'aku ia ke u fusi au ki 'olunga.

Na'a ku ngāue he Pule'anga he ta'u 'e 28. Pea 'oku ke pehē ko e hā e me'a 'oku ou 'ilo ai, ko e mai ko ē taimi 'oku 'ikai ke, ke fou mai ai 'oku ou mahamahalo leva. Ka ko u mā ke u talaatu 'e au 'eku 'eku tali 'a'aku ia he 'oku 'ikai ke u Pule'anga. He kuo ne 'osi fakamanatu mai talitali koe ke ke Pule'anga pea ke toki ha'u 'o fai ho'o me'á. Ka ko e Fale ko eni Sea 'oku tau fefaka'apa'apa 'aki ka 'oku ai leva ha'amau fehu'i 'oku 'oatu pea mou kātaki 'o fakamahu'inga'i 'oku 'ikai ko ha fehu'i ia 'a Taniela Fusimālohi ko e fehu'i ia 'a e Fakafofonga 'o 'Eua 11. Pea 'e tatau pē mo ha toe fehu'i 'a ha taha ke ne hanga 'o fai heni ko e fehu'i mei he kakai ke fai hano tali fakalelei.

'Eiki Sea: 'Eua 11 koe'uhí 'oku fu'u 'oku ki'i fālahi ho'o fakamalanga 'a koe 'i he 'asenita ko eni e pongipongi ni. Pea ko u kole atu ...

Taniela Fusimālohi: Sai pē ia 'e lava pē ia 'o 'ai ke fāsi'i.

Fokotu'u 'Eiki Seá ki 'Eua 11 taimi 'oku ta'efiemālie ki ha tali fakahoko mei he Pule'angá ke ne 'ohake pe he taimi ko iá he Falé

'Eiki Sea: Ka 'i ai ha'o fehu'i 'i he kaha'u 'oku ke ta'efiemālie ki he tali e Pule'anga pea ke 'ohake he taimi ko ia. Ka 'oku mahino ho poiní. 'Oku 'ikai ke ke fiemālie ki he ngaahi tali 'oku 'omai mei he Pule'anga ke tui 'oku 'ikai ke fakahounga'i ho, fakafofonga'i ho kau Fakafofonga 'aki he tali ko ē mei he kau Minisitā. Ka ke 'ohake he taimi ko ē 'oku ke ta'efiemālie ai ki he'enua tali ke tau toki vakai ki ai he 'oku ke malanga fakalukufua koe pea 'oku 'ikai ke u manatu'i 'e au pē ko fē taimi 'oku ke faka'uhinga ki ai pea ke, kae ki'i tukuange ke tau hoko atu ki he'etau 'asenita ...

Taniela Fusimālohi: Sea ko 'eku 'uhinga ia ko ē 'a e kole ko ē ke nau nofo ma'u heni ke tali mai e fehu'i. 'E 'i ai e fehu'i ia mahalo he kaha'u 'osi a'u 'osi folau ia. Ka ke tu'utu'uni mai ke nau nofo ma'u heni kae 'oleva ke 'osi e fehu'i pea toki, ka nau toki folau 'i Siulai. Konga kimui 'o Siulai.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke toe fai ha folau he'etau alea'i e Patiseti ko eni 'oku kakato heni e Hou'eiki Minisitā Kapineti 'oku tau fakamālō atu ho'omou lava mai ki he'etau fakataha Hou'eiki ka tau foki ki he'etau 'asenita, Sea Komiti Kakato poupuu atu ki ho'o ngāue pea ko u talamonū atu ki he 'asenita mahu'inga ko eni pehē foki ki he feme'a'aki ko eni 'oku 'amanaki ke fakahoko. Hou'eiki poini 'i loto pē he miniti 'e 10 Sea Komiti Kakato tautea'i e ni'ihiki ko eni 'oku fakatonutonu taimi hala ka tau hoko atu Hou'eiki tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Pea na'e liliu 'o Komiti Kakato pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga. Tapu ki he Hau 'o e Fonua Tupou VI kae 'uma'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu atu ki he kakai 'o e fonua, fakatapu atu 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Kapineti, tapu ki he Hou'eiki Nōpele, tapu atu ki he kau Fakafofonga e Kakai kae 'uma'a e kau ngāue. Hou'eiki mālō ho'omou laumālie tau kei ma'u e 'aho fakakoloa ko eni.

Taha e me'a ko u fakafeta'i lahi taha ai ko 'eku toe foki mai pē 'o tangutu hoku seá. Pea ke fakamahino atu ki he ki'i poliltiki ko ena 'i 'Amelika. Ke kole atu ka nautolu fakamolemole nau o 'ai ha'anau ngāue 'i 'Amelika 'oku 'aongá. Lahi e ngaahi *benefit* 'i 'Amelika tōtōatu 'aupito 'a 'Amelika.

Kai kehe Hou'eiki foki mai ki he'etau ngāué, kau Fakafofonga 'oku tau lōloa koe'uhí ko ho'omou toe tu'u 'o talatala mahaki ki he Seá. To'o ho'omou Tohi Tu'utu'uni 'o me'a mai mo ia pea te tau 'alu pē he Tohi Tu'utu'uni ē fakamolemole.

Fakama'ala'ala Sea Komiti Kakato he Kupu 36 & 43 Tohi Tu'utu'uni Fale Alea

Ko e kongā ko ē na'e fai e feme'a'aki ki ai 'anenaí tuku pē ke u fakamanatu atu pea mou toki feme'a'aki. Kupu 36 ko e Mēmipa kotoa pē 'oku fie lea kuo pau ke ne tu'u ki 'olunga ki he potu 'oku nofo ai pea ke ne lea hangatonu ki he 'Eiki Sea pē ko e Sea 'o e Komiti Kakato. 37 ka 'i ai ha Mēmipa 'oku 'ikai malava ke tu'u ki 'olunga koe'uhi ko ha mahaki'ia kuo pau ke fakangofua ke ne lea tangutu hūfanga he fakatapu pea 'i he loto fiemālie ki ai 'a e 'Eiki Sea pē ko e Sea 'o e Komiti Kakato.

'Io 'Eiki Minisitā Pa'anga ko u tali e kole ko ia pea te ke me'a pē ai 'e tuku atu ho taimi ki he Feitu'u na ke ke me'a ki ai. Kupu 38 kuo pau 'e 'ikai lea ha Mēmipa 'o lōloa ange 'i he miniti 'e 10 hā me'a 'oku mou toe feinga ki ai? 'U pepa ko eni na'a mou 'osi 'omai fai hono fakamatala'i ki mu'a pea toki hoko ia ha me'a pehē he Fale ni ...

Paula Piveni Piukala: Sea 'osi mahino ia Sea ka tau hoko atu.

Sea Komiti Kakato: 'Io. Me'a ki lalo Fakafofonga he 'ikai ke u toe pu'i atu au ki ha ...

<005>

Taimi: 1105 – 1110

Sea Komiti Kakato: ... Fakafofonga, 'e pehē atu pē Fakafofonga, Fakafofonga, Fakafofonga pea ui hingoa leva pea te ke mahino leva e me'a ko ē te ke 'i ai koe he'etau tu'utu'uní. Miniti pē 'e 10. Ka 'oku lava pe 'o tukuange 'e au, ko e ta'u kuo 'osí ne u tukuange pe 'e au malanga pe tama ia 'e taha 'ova miniti 'e 20. Pea 'oku 'ikai ko ha, ko e mafai 'oku 'i he Seá pe 'e Hou'eiki.

Kupu 'e taha ko u fie fakatokanga atu 'e 'ikai ngofua ke fakahoha'asi ha Mēmipa tukukehe 'a ia ko e me'a ia na'e ki ai e feme'a'aki 'anenaí ka ko e 'Eiki Sea pe ko e 'Eiki Sea Komiti Kakato ha fakatonutonu 'a ē na'á ku lau atu 'anenaí. Fakatokanga'i e Kupu ko iá. Kupu 'e taha ko u fie fakamanatu kia moutolu Kupu 43. 'I hono fakangofua 'e he 'Eiki Sea pe Sea Kōmiti Kakato 'e ngofua ki ha Mēmipa ke ne fakamatala ki ha me'a 'oku kau tonu kiate ia ka he 'ikai ke ngofua ke tipeiti'i e me'a ko iá he Falé ni. Me'a 'oku fekau'aki mo ha Mēmipa pē. Ka tu'u fakataha ha Mēmipa ki 'olunga 'oku 'i ai pe 'emau tu'utu'uni Hou'eiki 'oku 'i he 'Eiki Seá ke ne fili pe ko hai 'i he tokotaha 'e me'a 'o fekau'aki mo e feme'a'aki he Falé ni.

Ko u pehē mu'a ke tau hoko atu he 'oku lahi pe tu'utu'uni 'oku 'i he Minisitā. 'I he Kupu 38 'e 'oatu e faingamālie ke ke fakamatala ta'e'iai hano fakangatanga ha taimi. Peá ka hili iá hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Sea Fale Aleá, 'e hoko atu leva 'etau feme'a'aki. Minisitā Pa'anga, me'a mai.

Fakamatala fakaikiiki ki he Patiseti 'Eiki Minisita Pa'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakamālō atu 'e 'Eiki Sea. Tapu ki he 'Otua Mafimafi, tapu ki he 'Ene 'Afió Kingi Tupou 6 ko e Hau 'o e 'Otu Tonga. Tapu ki he Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u, Tapu ki he Pilinisi Kalauní, Pilinisi Tupouto'a 'Ulukalala mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu kia Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili mo e Hou'eiki 'o e fonuá, tapu ki ha'a tauhi fonua. Tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu ki he 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga mo e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió mo e kau Fakafofonga 'o e Kakaí ki he Fale Alea 'o Tongá. Tapu atu ki he

kau Taki Lotú, tapu ki he Kalake Pulé mo e kau ngāue Fale Alea ‘o Tongá. Tapu atu ki he ngaahi tu’unga e fonuá pea mo e Tonga kotoa ‘i he ‘otu Tongá ni mo tu’apule’anga foki.

Aofaki e talafakatapú ka u hūfanga atu he talamalu e fonuá talafungani ‘o e lotú kae fakamonū ‘a e faingamālie kuo tuku mai ‘e he Sea ‘o e Komiti Kakató ke fakahoko atu ki he Komiti Kakato ‘o e fonuá ‘a e ngaahi fakaikiiki ‘o e Patiseti ‘Esitimeti ‘o e Pule’anga ‘o Tongá ki he Ta’u Fakapa’anga 2025/2027 mo e fakamatala Patiseti 2025 ‘o hangē ko hono fakafe’iloaki atu ki he Fale Alea ‘o Tongá he ‘aho 23 ‘o Mē.

‘Eiki Sea, kuo tau fononga’ia ‘a e ta’u hono tolu (3) ‘a e to’ofohe fatongia ma’a Tonga ‘a e Pule’anga lolotongá. Kuo tau lākai mai he ta’u ‘e ua mo e kongá (2.5) mālō ‘o e halafononga faingata’a ‘i he ta’au ‘o e ongo fakatamaki lalahi na’á ne kapu ‘a e fonuá ‘i he 2022. Kanoni’aki he taimi tatau mo e faingata’a fakapa’anga fakamāmani lahi ‘oku tau kei fe’áó ni mo ia.

‘Oku tohi he hisitōliá pea kei fifili ‘a māmani pe na’e fēfē ‘etau kei hao maí. Ka ko Sihova hotau paletu’á, kei Tonga pe ‘a Tonga, tau kei taka ‘i fonua malu, kei tu’utai ‘etau motó, “**Ko e ‘Otuá mo Tonga ko hoku tofi’á.**” Ko hota monū ko e kei taumu’a tonu e fakataulama mo e ‘ulifohe ‘a e Hau ‘o Tongá mo Ha’a Moheofó pea langomaki ai ‘a e poupu mālohi ‘a e ‘Eiki Palēmiá mo e Kapinetí kae ‘uma’ā ‘a e Feitu’u na mo e ‘Eiki Sea e Fale Aleá mo e Fale ‘Eiki ni, kau Taki Lotú pea pehē mo hotau kakaí ‘i Tongá ni mo tu’apule’anga. ‘Oku tau kei kauala mo hotau ngaahi fonua kaungā’apí mo kinautolu ko hotau ngaahi hoa ngāue fakalalakaká ‘o kei holoitounga ‘enau ngaahi tokoní ke a’usia ha lelei ma’a Tonga, ko hotau fakafeta’i’angá ia!

‘Eiki Sea, ko e tala hotau tufakangá mai meí he kamata’angá “Ko e mā ‘e ma’u he kakava pe.” Ko e fakataukei meí he kau mateaki fonua ‘o e kuohilí, “Tama mo e fefine Tonga tu’u ‘o ngāue ko hota koloa ke fakamonū.”

‘Eiki Sea, ‘oku fakakaveinga ‘a e Patiseti “**Ke langa ‘a e ngaahi makatu’unga ke paotoloaki ke tupulaki faka’ekonomiká.**” ‘Oku kei fakamahu’inga taupotu pe ‘e he patiseti ‘a e fakatupu ha lelei ma’á e koloa mahu’inga taha ‘a Tonga ní ko hono kakaí. Ko e Patiseti ni ko ha halafononga ke fakatupu ha sōsaieti ‘oku malava ke a’usia ‘e he Tonga takitaha ‘a hono ivi pe mafai kakató. ‘Oku fakataumu’a e Patiseti ...

<006>

Taimi: 1110-1115

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ki hono Langa ‘o e fonua pe sōsaieti mālohi, ‘oku kau kotoa. Ki hono fakaivia ‘a e tokotaha kotoa ke kaungā ‘inasi he ngaahi faingamālie ‘o e fakalalakaká. Pea ko e tukupā eni ‘a e Pule’anga, ke fakalalakaka faka’ekonomika ki he a’usia e lolotongá mo e kaha’ú.

Ngaahi fakamatala fakasitetisitika ki he Patiseti’

‘Eiki Sea, ke tau lākai mai e vaa’ihala faingata’a na’a tau fou mai ai, ‘oku ‘ikai ha lau kafo, ko e lau pe mālo hono kei tuku mai ha ngāue ke fai. Fokotu’u ai, atu eni he Pule’anga, ha Patiseti ‘oku palanisi ki he Ta’u Fakapa’anga 2025 mo e Ta’u Fakapa’anga

2026 pea hulu he Patiseti 'a e Ta'u Fakapa'anga 2027. Ko e fakakātoa 'o e Patiseti ki he pa'anga hū mai mo e fakamole. Ko e fakakātoa e pa'anga hū mai, \$899.2miliona, fakakātoa e fakamole, \$899.2miliona. Patiseti Fakapa'anga 'e he Pule'angá \$452.3 miliona. Ko e Patiseti 'oku fakapa'anga 'e he hoa ngāue ki he fakalalakaka, \$446.9 miliona.

'E kei taukave'i he Pule'anga 'a hono fakatupulaki 'o e ako, hakeaki'i 'a e mo'ui lelei, fakaivia 'a e ngaahi polokalama ngāue fakasosiale, pou pou'i e ngaahi sekitoa taautihá, sosaieti sivile mo e ngaahi hoa ngāue 'ikai faka-Pule'anga, mo e 'ikai ko ha fakamole ka ko e 'inivesimeni 'i he ngaahi fakamakatu'unga mahu'inga 'i he fonua 'oku langa mo'ui. Ko hono fakaivi ko ia e tokotaha Tongá, 'i he taukei mo e 'ilo, mo'ui lelei pea mo ha sosaieti ma'uma'uluta 'oku tau fakatoka 'a e langa ngāue ke tu'u mo holoaki 'a 'ene fakalalakaka.

'Oku pou pou'i foki 'e he Patiseti ni, 'a e ngāue fakataha ki ha Tonga 'oku tu'umālie 'i he kaha'u, hao mo malu mei he ngaahi faingata'a, 'o kau heni mei he ngaahi ola tamaki, mo e palopalema fakasosiale, mei he faito'o ta'efakalao, feliuliaki e 'ea, pea pehē ki he ngaahi pole 'e lahi 'e fiema'u ki he kau ngāue.

'I he tu'unga laveangofua ko ia e fonua, ki he ngaahi fakatamaki hoko mai fakatu'upakē 'oku 'ikai lava mapule'i, fakataha mo e hiki ki he tu'unga totongi koloa 'o makatu'unga eni mei he taumama'o ange 'i he tu'u fakasiokalafi mo e ngaahi ta'au fakamāmani lahi, 'oku fiema'u ai ke toe lelei ange 'a hono tokanga'i 'o e tu'unga faka'ekonomika fakalukufua. 'A ia 'oku kaunga lahi mo tokoni 'a e Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2025 ki he fakahoko 'o e ngaahi ngāue ni.

Ko e hono 'ulihao hotau vaka 'o makatu'unga he feliuliaki 'a e tu'unga faka'ekonomika, pea mo e vave ange 'a e ngaahi liliu, tau fakamo'oni pe ko e hala folau na'e lahi hono ngaahi ta'au.

Ngaahi kaveinga ngāue lalahi

'I he hala folau he ta'u hono 3 'a hotau ngaahi fatongia 'o e Pule'angá ni, 'oku 'ikai puli ia he ngaahi pole faka'ekonomika fo'ou, 'o makatu'unga he feliuliaki holo e 'ea, lahi ange 'a e tu'u lavea ngofua ki ha ngaahi fakatamaki fakaenatula, mo nofo masivesiva 'a e kakaí. 'A ia 'oku tokanga 'a e Pule'anga ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia tamaki neongo 'a e fakangatangata 'i he ivi fakapa'anga 'i he Patiseti pea mo e ngaahi ngāue 'e malava ke fakahoko ke tokonia 'a e nofo masivesivá pea mo e tu'unga malu ange 'a e fonua. Ko ia ai, 'oku kei hokohoko atu pē 'a e tokanga mo e ngāue 'a e Pule'anga, 'o makatu'unga ia 'a hono fakahoko 'a e ngaahi tefito'i taumu'a ngāue 'e 3, 'a ia 'oku fakamalumu ai 'a e kaveinga ngāue lalahi 'e 9 (GPA's), ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue mahu'inga mo fakamole 'i he Patiseti.

'Eiki Sea, ke a'usia e kaveinga 'o e Patiseti ni, 'oku fakahoko mo malava ia 'i he 'etau tu'u mo ngāue fakataha, fakatahataha'i hotau loto mateaki, 'uūni hotau ivi lahi pea pāo mo toloaki 'etau fakakaukau lelei ke a'usia ha lelei fungani hake, ma'a hotau kakaí, mo hotau fonuá he lolotonga mo e kaha'u.

Kaveinga Ngāue Lalahi

Kaveinga ngāue lalahi. Tefito'i Taumu'a Ngāue 1. – Tu'unga matu'uekina 'a e fonua 'oku vahe'i ki ai 'a e \$201.2 miliona. 'Oku 'i ai 'a e kaveinga ko eni 'e 3.

Kaveinga ngāue 1. Langa ke mata'uekina e feliuliaki 'o e 'ea mo e ta'au faka'ekonomiká, 'oku vahe ki ai 'a e \$109.6 miliona. 'Oku taumu'a eni ke fakamālohia 'a e kau ngāue ki hono tokangaekina 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula, founga fakapa'anga e fakatamaki, pea ke lelei ange 'a e tu'unga matu'uekina 'o e feliuliaki 'o e 'ea.

Kaveinga Ngāue 2. ...

<007>

Taimi: 1115-1120

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... holoki 'a e tu'unga e nofo masivesiva pea mo e malu ange e fakasosialé. 'Oku vahe'i ki ai 'a e \$41.2 miliona. 'Oku kau heni 'a hono fakalahi 'a e ngaahi vahe ki he māhina 'a e kau toulekeleka mo e kulupu faingata'a'ia, fakatokolahi mo e kau ma'u faingamālie ki he polokalamá, langa e senitā ki he kau toulekeleká pea mo e tokoni ki he fakalalakaka 'o e sipoti fakafonua.

Kaveinga ngāue 3 – Holoki 'a hono tufaki e ngāue'aki mo e ola tamaki 'o e faito'o ta'efakalaó. Vahe'i ki ai 'a e pa'anga 'e 50.4 miliona. 'Oku fakatefito 'eni 'i hono fakahoko 'a e ngaahi palani ngāue fakafonua ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalaó, tokonia 'a e ngaahi ngāue ki hono fakasi'isi'i 'o hono tufaki mo ngāue'aki pea mo hono fakalelei'i 'a e ngaahi naunau mo e fale 'oku tauhi ai kinautolu kuo uesia tamakí.

Tefito'i Ngāue 2

Ko e tefito'i taumu'a ngāue uá lelei ange mo ma'ama'a 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá. 'Oku fakakātoa ki he \$445.3 miliona pea 'oku 'i ai 'a e kaveinga ngāue ko eni.

Kaveinga ngāue 4 – Lelei ange 'a e tu'unga 'o e akó. 'Oku vahe ki ai 'a e \$113.4 miliona 'a ia 'oku fakatefito mo fakataumu'a ke toe lelei mo faingofua ki ha taha 'a e hū ki he akó. 'Aki hano muimui'i 'a e fika ki he lesisita ke hū ki he akó, fika 'o e fānau kuo kakato 'a e akó mo e faingamālie tatau ki he ako ki he fānau fefine mo tangata 'i he ngaahi ako'anga kotoa.

Kaveinga ngāue 5 – 'Oku fakatefito ia 'i he lelei ange 'a e tu'unga 'o e mo'ui lelei. 'Oku vahe ki ai 'a e \$78.9 miliona 'aki hono fakapapau'i 'oku ma'u pē 'a e faingamālie tatau ki he taha kotoa ki he ngaahi ngāue ki hono tokangaekina 'a e mo'ui lelei mo e tu'unga mo'ui lelei 'a e tukuikoló. 'Oku taumu'a foki eni ki hono tau'i 'a e ngaahi mahaki 'ikai pipihí 'aki 'a hono fakahoko 'o e ngaahi palani ngāue fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'o kau ai 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue ki he Mo'ui Lelei, Tu'utu'uni Ngāue ki he Mahaki 'Ikai Pipihí, Tu'utu'uni Ngāue ki he Me'atokoni ki he Ngaahi Akó pea mo e Ngaahi Palani Ngāue ki Hono Malu'i mo Ta'ota'ofi 'a e Mahaki 'Ikai Pipihí 2021-2025.

Kaveinga ngāue 6 – Lelei ange ‘a e fakahoko ngāue ‘a e Pule’angá. Kuo vahe ki ai ‘a e \$253 miliona. Fakatefīto ia ‘i he taumu’a ke toe lelei ange mo faingofua ‘a hono fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá pea mo e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’angá ‘i hono fakalahi hono ngāue’aki ‘o e fetu’utaki ‘initāneti fakavavevave, ma’ama’a ange ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá pea mo hono tauhi ‘a e ‘ataakai ‘oku ma’a pea lelei ki he nofō.

Ko e tefito’i Taumu’a ngāue 3: Ko e tupulaki ‘a e tupu faka’ekonōmiká. ‘Oku vahe ki ai ‘a e \$252.7 miliona. Pea ‘oku ‘i ai e ngaahi kaveinga ngāue ko ení ‘o fakaikiiki.

Kaveinga ngāue 7 – Faingamālie ki he fefakatau’aki mo e fakalalakaka ‘o e sekitoa taautahá. ‘Oku vahe ki ai ‘a e \$61.8 miliona. ‘Oku fakamamafa ki hono ngāue’i ‘o e ngaahi faingamālie fefakatau’aki ‘aki ‘a hono tokonia, toe lelei ange mo faingofua ‘a e ‘ātakai fakapisinisi ‘i Tonga. ‘Oku tala fakataumu’a ‘eni ke toe lelei ange ‘a e tu’unga malava ke fe’au’auhi, tokonia ‘a hono kumi ‘o e ngaahi māketi mo hono fakalahi ‘a e ngaahi faingamālie he fefakatau’aki ke tokoni mo tataki ‘a e tupu faka’ekonōmiká, ma’u ngāue pea mo e halanga folau ‘o e fonuá ki he tu’umālié.

Kaveinga ngāue 8 – Lelei ange ‘a e ngaahi ngāue lalahi. ‘Oku vahe ki ai ‘a e \$168.2 miliona. ‘Oku fakatefīto ia ‘i he ngaahi ngāue ke fakalalakaka’i mo toe lelei ange ‘a e ngaahi ngāue lalahi. ‘Oku fakataumu’a ke lelei ange ‘o e ngaahi halafonongá ‘i he taimi ‘o e ngaahi fakatamaki fakatu’upakē, fefononga’aki ‘i tahí mo e ‘atā ke mahino te nau matu’uekina ‘a e ‘ū pole ‘o e feliuliaki ‘o e ‘eá. Pea ke pou pou foki ki he fakalalakaka fakalukufuá. ‘Ikai ko ia pē ‘oku fakamamafa ‘a e kaveinga ngāue 8 ki he mahu’inga ‘o e fakalalakaka ‘i he ngaahi ngāue lalahi ke tokoni ki he tupu faka’ekonōmika fakalukufua mo tu’uloa ‘a e fonuá.

Kaveinga ngāue 9 – Fakaivia ‘a e vā fengaue’aki. ‘Oku vahe ki ai ‘a e pa’anga ‘e 22.7 miliona. Fakatefīto hono fakaivia ‘a e vā fengaue’aki mo e ngaahi fonua tokoní, hiki’i ‘o e ngaahi tokoni, fetokoni’aki fakafeitu’ú fakavaha’apule’angá, ke fakaivia ‘a e vā fengaue’aki mo e ngaahi hoa ‘i he fakalalakaká, sekitoa fakatautahá, ngaahi kautaha ‘ikai fakapule’angá. Ko e taumu’a kotoa pē ke tokoni’i ‘a e ‘inivesimeni he ‘ekonōmiká mo e tu’uloa ‘a e fakalalakaká, vahevahe taaú pea mo ha tu’unga faka’ekonōmika mo fakasosiale ‘oku longomo’ui.

‘Oku fakakātoa ia hangē ko ē na’e fakahoko atu ‘anenaí ki he Patiseti ko e \$899.2 miliona.

Ngaahi me’a lalahi ‘oku fekau’aki Patiseti mo e kakai

‘Eiki Sea ‘oku ou fie lave mo fakamatala atu heni ...

<001>

Taimi: 1120-1125

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ki he ngaahi me’a lalahi ‘oku fekau’aki ‘a e Patiseti mo e kakai.

1. **‘Ikai ha tukuhau fo’ou;**

‘Oku ‘ikai ha fakalahi pē tukupau fo’ou ‘i he Patiseti ko eni. ‘Oku fakatokanga’i ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi pole faka’ekonōmika ‘oku fehangaahangi mo hotau kakai. ‘Oku mau kei taukave’i pē, ke ‘oua ‘e toe tātaki atu ‘a e mafasia ‘o ha totongi tukupau fo’ou.

Ka ‘oku hu’u ‘a e tokanga ‘a e Potungāue Tānaki Tukupau mo e Kasitomu ki hono fakahoko lelei ‘a e founa tātaki tukupau ke toe lelei ange, ‘a hono tātaki.

2. **Fakalelei vāhenga (COLA):**

‘Oku fakakau ‘i he Patiseti ‘a e pēsēti ‘e 5 ke fakalelei vāhenga ki he kau ngāue faka-Pule’anga. Tokanga ‘a e Pule’anga ke fakakakato ‘a e fakalelei vāhenga, na’e te’eki ke faingamālie ke fakahoko, feau ‘a e hiki ‘o e ngaahi tu’unga fetongi koloa, ‘i he ta’u ‘e 5 kuohili kimu’a ‘i he 2022.

Fokotu’u ai ‘i heni ‘a e pesēti ‘e 5 fakalelei vāhenga ke fakahoko ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2025 ‘o tātaki atu ki he pesēti ‘e 5 na’e fakahoko ‘i he Ta’u Fakapa’anga lolotonga. Talu mei Tisema 2023, ko e pesēti ‘e 10 ‘o e fakalelei vāhengá ‘oku fokotu’u atu, fakahoko ko ha taumu’a, ke tokoni ki he fakamole pa’anga ‘a e ngaahi fāmili.

Ko e tātaki atu ko eni ki he fakamolé ‘oku ‘ikai ko e vahe’i pē ha Patiseti ki ai ka ko e tokoni eni ki he anga ‘o e nofo ‘a e ngaahi fāmili kau ngāue faka-Pule’anga, mo e kakai ‘o e fonua foki ‘i he ngaahi vāhenga, ke feau ‘a e hiki ko ē ‘a e totongi ‘a e ngaahi fiema’u faka’aho.

• **Tokoni Me’a’ofa ki he Ako:**

I he fenāpasi pea mo e tefito’i taumu’a ‘o e Patiseti ‘a ia ko hono fakamu’omu’a ‘a e kakai, na’e fakalahi ai ‘e he Pule’angá ‘a e ngaahi tokoni me’a’ofa ki he ngaahi ako ‘oku ‘ikai faka-Pule’angá, ‘i hono tokonia ‘o e ngaahi kupu fekau’aki, ke toe lelei ange ‘a hono fakahoko ‘o e akó, mo fakapapau’i ‘oku a’usia ‘e he’etau fānau ‘a e tu’unga ako lelei ange.

I he taumu’a ke tokonia ‘a e mafasia ‘i he hiki ‘o e totongi ‘o e ako koe’uhi ko e hiki ‘o e ngaahi fakamole ki hono fakahoko ‘o e akó ke toe lelei ange, kuo fakalahi ‘e he Pule’angá ‘a e tokoni me’a’ofa ki he akó ‘aki ‘a e hiki pēsēti ‘e 10, ki he tokoni me’a’ofa lolotonga ki he tamasi’i mo e ta’ahine ako, pea si’isi’i ai ‘a e uesia tamaki koe’uhi ko e hiki ‘a e tu’unga totongi ‘o e koloa, ‘o anga pehē ni;

- I he ngaahi ako kolisi, hiki mei he pa’anga ‘e \$700 ki he pa’anga ‘e \$770
- Ngaahi ako vōkasio mo tekunikale, hiki mei he 1,200 ki he 1,320 pea kau ai mo e tokoni ‘a e Pule’angá ki he ‘Api Ngoue ‘o Hangó ‘i ‘Eua, \$100000.00
- Fakafuofua ‘a e tokoni ko eni ki he \$9.7 miliona.
‘Oku tātaki atu ki heni mo e ngaahi lakanga kotoa ‘a e Pule’angá ‘i Tonga, ‘a ia ‘oku lava ke fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u ke hū ki he akó, te nau ma’u ‘a e monū’ia ke nau ako ta’etotongi ‘ikai ha totongi ako ‘o a’u ki he foomu 5, ‘i he ngaahi ako’anga ‘a e Pule’angá, ‘o kamata ‘i he fa’ahita’u fakaako 2025.

Ko hono fakamu’omu’a ‘e he Pule’angá ‘a e fakalalaka ‘o e akó ki he tokotaha kotoa, ‘oku kau ai mo e malu ange ‘a e ngaahi ako’anga, tokangaekina ‘a e nofo te’eki ‘osi mei he akó, faingamālie tatau ki he tangata pea mo e fefine pea mo e faingamālie ako ngāue. ‘Oku hiki ‘aki ‘a e \$7.5 miliona ‘a e Patiseti ‘a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue ki he

Ta'u Fakapa'anga 2025. 'Oku tokanga 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Patiseti ke ma'u 'e he fanau 'a e faingamālie ke ako, fakasi'isi'i 'a e nofo te'eki 'osi mei he akó, pea toe lelei ange 'a e tu'unga 'o e akó ki he ngaahi ako'anga kotoa.

Ko e ngaahi polokalama 'o hangē ko e poloseki ki he ako ngāue, mo e ako ngāue 'i Tongá 'oku taumu'a ia ke tuku mai 'a e ngaahi faingamālie ako sikolasipi ki he fanau ako 'oku faingata'a'ia fakapa'angá, pea mo e ngaahi polokalama ako ngāue ke fakalahi 'a e faingamālie ki he ma'u ngāue. Ke fakaivia ai 'e he Pule'angá 'a e taha kotoa ki hono tokonia 'o e ngaahi polokalama ko eni, koe'uhí ke malava ke nau ma'u ngāue pea mo e tokoni ki he ngaahi ngāue fakalalaka 'a e fonua.

• **Tokanga'i 'a e Mo'ui Lelei;**

'Eiki Sea, 'oku hokohoko atu 'a hono vahe'i 'i he Patiseti 'a e pa'anga ke tokoni ki he sekitoa 'o e mo'ui lelei, fakapapai'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi pa'anga fe'unga ki he ngaahi naunau faka-faito'o, me'angāue, pea mo e kau ngāue.

'Oku hiki 'aki 'a e \$21 miliona ke pēseti 'e 12.4 'a e Patiseti 'a e Potungāue Mo'ui, ki he Ta'u Fakapa'anga 2025, fakafuofua ki he pa'anga 'e 78.9 miliona. 'E tokoni eni ki he fakalalaka mo lelei ange 'a e fakahoko 'a e ngaahi tokoni faka-faito'o ki he Tonga kotoa.

'Oku fakamamafa 'a e Pule'angá ki he mahu'inga 'a hono tokanga'i 'a e mo'ui lelei, ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue faka-faito'o mahu'inga ki he ngaahi tukuikoló mo e 'otu motu, tautefito ki he ngaahi feitu'u mama'o ange. 'E toe fakamālohia foki heni 'a e ngaahi naunau ki hono tokanga'i 'o e mo'ui, lelei ange 'a hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'utu'u ke tokanga'i 'a e mo'ui lelei mo fakahoko 'a e ngaahi polokalama felāve'i mo mahu'inga ki he ...

<002>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...tukuikolo mo e 'otu motu.

'Oku 'i he Patiseti 'a e tokoni ki he fakalalaka e ngaahi langa ngāue hono tokangaekina 'o e naunau fakafaito'o fakaonopooni fakalelei'aki 'a e fakahoko 'a e ngaahi ngāue ki hono fakatokanga'i e mo'ui mo e lelei fakalukufua. 'Oku kau heni 'a hono fakalelei 'o e ngaahi falemahaki mo e naunau hono tokangaekina e mo'uilelei hangē ko e Falemahaki Ngū 'i Vava'u. Fakafo'ou mo fakanaunau 'a e ngaahi falemahaki mo e ngaahi *clinic* ngaahi 'otu motu mo e ngaahi koló ki he ngaahi ngāue fakafaito'o ke feau lahi ai 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai.

'Eiki Sea 'oku kau 'i he Patiseti 'a e 'inivesimeni ki hono fakalalaka'i 'o e ivi malava ki he fakahoko ngāue mo e polokalama ako ngāue ki he taukei hono tokanga'i e mo'uilelei ke toe lelei ange 'enau taukei, 'ilo mo e ivi malava ke fakahoko 'a e ngaahi tokoni fakafaito'o. 'E hokohoko atu 'a e tokoni 'a e Pule'anga ki he ngaahi fokotu'utu'u ki hono ako'i mo fakamālohia 'a e kau ngāue 'i hono fakapapai'i 'oku nau mateuteu ki hono tokanga'i mo tokoni ki he kau mahakí.

Polokalama ki he malu fakasosiale

Polokalama ki he malu fakasosiale, tokonia 'a e kau toulekeleka mo e faingata'a'ia. 'Eiki Sea ko e taha eni he ngaahi kaveinga mātu'aki mahu'inga ko e fiema'u vivili ke tokonia 'a e kau toulekeleka mo kinautolu 'oku tu'u lavea ngofua he sōsaieti. 'E lahi 'a e ngaahi fiema'u ki hono tokanga'i kinautolu ko eni. 'Oku mahu'inga ai mo e tokoni fakapa'anga ma'a e kau toulekeleka mei he Pule'anga ke tokoni ki hono feau 'a 'enau ngaahi fiema'u faka'aho hangē ko e me'atokoni, fo'i'akau pe faito'o pea mo e nofo'anga. 'Oku fakatokanga'i foki eni he Potungāue Mo'ui mo pou pou ki ha tokoni ke feau 'a e ngaahi fiema'u faka'aho.

Kuo kakato e fakahoko fatongia 'a e kau toulekeleka ki he lelei 'a hono fāmili mo e kolo nau tokanga'i honau ngaahi fāmili, tokoni ki he fonua vahevahe 'enau 'ilo mo e taukei ki he to'u iiki ange. Ko hotau fatongia' leva ke fakapapau'i ko e toenga 'enau mo'ui 'oku nau fiemālie pea mo fakalangilangi'i 'ikai ha faingata'a'ia fakapa'anga.

Lolotonga hono tokangekina e ngaahi fāmili, siasi mo e koló, kau toulekeleká 'i he ngaahi ta'u kuohili kuo liliu 'a e taimi pea kuo toe lahi ange 'a e kau toulekeleka 'oku nau fehanganangi mo e ngaahi pole fakasosiale 'i Tonga, fengāue'aki ai 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua mo e Potungāue Mo'ui he tokoni 'a e ngaahi hoa ngāue fakalalakala ke tokonia eni. Kuo totonu ai ke tau hiki 'a e vahe fakamāhina 'a e kau toulekeleká 'i ha founa 'e malava ke fenāpasi mo e hiki 'a e totongi 'a e mo'ui faka'aho.

'I he tokoni 'a e kau toulekeleka 'oku 'ikai ke ngata pe hono tokonia anga 'enau mo'ui ka 'oku fakamalohia heni 'a e ngaahi polokalama ke tokangaekina 'a e tu'unga fakasosiale. 'E hiki ai he Pule'anga 'a e vahe ki he māhina 'a e kau toulekeleka 'o pehē ni. Hiki mei he vahe lolotonga ko e \$100.00 ki he 110.00 'i he māhina 'a e ta'u 80 'o lahi hake. Pea hiki 'a e vahe lolotonga ko e \$80.00 ki he pa'anga 'e 90 ki he māhina 'a e si'i hifo he ta'u 80. 'Ikai ke ngata pe hono hiki 'a e vahe 'i he māhina ka 'oku toe fakatokolahi 'akinautolu 'oku ma'u tokoni fakapa'anga 'i he kau toulekeleka.

Ko hono fakalahi ko ia 'o e polokalama ki hono tokonia 'o e malu fakasosialé 'oku malava ai ke fakahoko 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga mo e pou pou ki he kulupu tu'u lavea ngofua 'a e sōsaieti ke fakapapau'i 'oku nau lava 'o ma'u faingamālie ki he ngaahi tokoni fu'u fiema'u vivili. Hono fakatokanga'i ko ia 'a e ma'ulalo 'o e faka'avalisi e ta'u motu'a 'o e pekia 'i hono fakahoa ki hotau fonua kaungā'api. 'Oku fokotu'u ai ke fakalahi 'a kinautolu 'oku ma'u faingamālie ki he polokalama kau toulekeleká 'i hono holoki 'a e ta'u motu'a 'o anga pehē ni, holoki ki he ta'u 67 'i he 2025, holoki ki he ta'u 65 'i he 2026, holoki ki he ta'u 63 'i he 2027.

'E toe fakalahi foki he Pule'anga 'a e vahe ki he māhina ki he kulupu kau faingata'a'ia 'aki 'a e peseti 'e 10 fakatefito eni kia kinautolu 'oku faingata'a'ia e kongā 'e taha 'o e sino nau hiki 50 ki he 60 pea pehē foki mo e ngaahi tafa'aki kehekehe 'o e faingata'a'ia 'e hiki peseti 'e 10, fakafuofua eni ki he \$9.5 miliona.

'E hoko atu mo e ngāue ki hono kamata e langa 'o e senitā ki he kau toulekeleka ke fakahoko ai e ngaahi polokalama tokoni mo fakamāfana ma'a kinautolu. 'E tokoni'i eni ha ni'ihī pe ki he ngaahi fatongia ni. 'Oku kamata'aki 'a e ngāue ngaahi senitā 'e tolu 'i Tongatapu pea taha 'i Vava'u. 'Oku taki eni e Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'i he fengāue'aki mo e Pangikē Langa Fakalalakala 'a 'Esia.

Polokalama tokoni ki he nofo masivesiva

Ko e polokalama tokoni ki he nofo masivesiva. 'Eiki Sea 'oku fehangahangai foki 'a e fonuá mo e ngaahi pole fekau'aki mo e nofo masivesiva 'a ia 'oku ...

<003>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... hoko eni 'i he ngaahi fungavaka kehekehe 'i he anga 'etau nofo 'i he sosaieti. Fakatatau ki he ngaahi fika fakamatala fakamuimui taha, ko e peseti 'e 24 tokolahi 'o e kakai he 2021, 'oku 'i he kulupu masiva tuifió pē 'oku nau masivesiva 'i he tafa'aki kehekehe 'e 3 'o e mo'ui, fakapa'anga, ako pea mo e nofo'anga. 'A ia ko e holo eni mei he peseti 'e 27 'o e 2015. Ko e peseti 'e 28 masivesiva 'a e longa'i fānau, pea peseti 'e 21 'a e masivesiva 'a e kakai lalahi.

'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 20.6 'a e fakakātoa 'o e kakai Tonga 'oku masivesiva fakapa'anga fakatatau ki he vahenga, mo kinautolu masivesiva 'ango'ango ma'ulalo ange 'i he pa'anga 'Amelika 'e 1 sēniti 'e 90. 'Oku si'i hifo 'i he peseti 'e 1, ko e holo eni mei he peseti 'e 3 'i he 2016.

'I he taumu'a ke holoki 'a e nofo masivesiva 'oku hokohoko atu 'a e ngāue 'a e Pule'anga 'i he'ene kaveinga ngāue lalahi hono 2 (*GPA 2*), 'o fakatefito 'i he kulupu tu'u lavea ngofua hangē ko e kau toulekeleka, ngaahi kulupu faingatā'ia, kakai fefine pea mo e fānau. 'Oku hokohoko atu ai pē hono fakahoko 'e he Pule'anga 'a e ngaahi tokoni 'a e ngaahi kulupu tu'u lavea ngofua ko eni, he ngaahi vahe mo e ngaahi me'a'ofa na'e toki fakahoko atu.

'Eiki Sea, hokohoko atu pē hono tokoni'i 'e he patiseti 'a e nofo lelei 'a hotau kāinga mo e totongi 'o e ngaahi ngāue fiema'u faka'aho, hangē ko e 'uhila, ma'u'anga kasa mo e lolo, mo e fefononga'aki kau ai 'a e fefolau'aki vaka tahi mo e vakapuna he 'otumotu. Ko e ngaahi tokoni ko eni, 'oku makatu'unga ia hono fakatokanga'i 'a e ngaahi pole 'oku fehangahangai mo e ngaahi fāmili, mo hotau kakai 'oku ngali fakangatangata 'enau 'inasi faingamālie ki hono ngāue'aki. 'Oku taumu'a leva ke hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue ni mo ma'ama'a ki he ngaahi fāmili, ngaahi tukuikolo mo e 'otumotu, 'a ia 'oku toe hā mahino mei heni 'a e tokanga kiate kinautolu nofo masivesiva 'i he fonua.

'Oku kau heni 'a e ngaahi fokotu'u ke kei hoko atu 'a e ngaahi polokalama ni. Polokalama langa 'o e ngaahi fale nofo'anga Tapanekale 'a e ngaahi fāmili 'oku masivesiva. Na'e kamata foki 'a e poloseki ni 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga, mo e ngaahi fāmili 'e 7 'i Tongatapu, 'a ia kuo 'osi fakapapau'i mai 'enau totonu fakakelekele, pea 'oku hokohoko atu 'a e ngāue ni. 'Oku fe'unga mo e pa'anga 'e 7 miliona kuo vahe'i he polokalama ni 'i he ta'u 'e 3 ka hoko mai.

Polokalama ma'u me'atokoni pongipongi fānau

Polokalama ki he kai pongipongi 'a e fānau ako 'i he ngaahi ako tokamu'a mo e lautohi Pule'anga kotoa 'i Tonga tu'o 2 he uike. Na'e kamata foki mo e polokalama ni he ta'u fakapa'anga lolotonga, 'a ia na'e lava ke hā mai 'a e tokosi'i 'a e fānau 'oku li'aki ako. Na'e hoko 'a e polokalama ko e faka'ai'ai ki he fānau ke 'alu ki he ako 'i hono fakafehoanaki ki he ngaahi ta'u kimu'a, pea mo e mo'ui lelei. Ko ha faka'ilonga mo ha

fakalalakala lelei ia. Kuo vahe'i 'i he ta'u fakapa'anga 2025 'a e pa'anga 'e 1.2 miliona, mo e fokotu'u ke hoko atu 'a e polokalama ma'u me'atokoni pongipongi.

Polokalama tokoni ki he tokolahi sosaieti na'e fakafoki fakapule'anga mei muli

'Oku tau fehanganagai foki mo e ngaahi pole 'o makatu'unga 'i hono fakafoki mai 'a hotau kakai mei tu'apule'anga. Kau ai 'a e tōnounou 'i he 'ilo mo e taukei ngāue pea si'isi'i ange honau faingamālie ke ma'u ngāue. Pea 'i he 'ene pehē ko e tokolahi 'o kinautolu 'oku nau ongo'i li'ekina he sosaieti 'o hoko 'o fuoloa 'a e mama'o mei Tonga ni ke mōlia ai hotau 'ulungaanga fakafonua, hoko ai mo e ngaahi palopalema fakasosiale faka'atamai foki. 'Oku mo'oni toe uesia ange ai 'a e tu'unga 'o e nofo fakasosiale mo faka'ekonōmika ke hoko e ngaahi palopalema fakasosiale. 'I he 'ene pehē 'oku mahu'inga hono tokangaekina 'a e ngaahi pole ko eni koe'uhi ko e uouongataha 'o 'etau nofo 'i he sosaieti. Ke kei tokonia 'e he Pule'anga 'i he patiseti ha \$60,000 ki he ngaahi kulupu 'ikai fakapule'anga 'oku nau fakahoko 'a e fatongia ni, pea kuo kamata mo e alea ki hono langa ha senitā ke fakaliliu mo fakafou kau ai mo e tokoni ki he ni'ihī pehē ni.

Polokalama tokoni ki he totongi 'uhila

Ko e pa'anga tokoni ki he totongi 'uhila, 'e hokohoko atu 'a e tokoni ki he totongi 'uhila fakataumu'a ki he ngaahi fāmili masivesiva mo faingata'ia fakapa'anga. Ko e polokalama ni foki 'oku tuku atu ai 'a e ngaahi tokoni fakapa'anga ki he ngaahi fāmili masivesiva 'o fakatefito eni 'i he kau ma'u 'uhila si'isi'i hifo 'i he kilouate 'e 150. 'I hono fakasi'isi'i ko ia 'o e mafasia ki he totongi 'o e 'uhilā, 'oku tau fakaivia ai 'a e kulupu tu'u lavea ngofua ni ke kau kei a'usia 'a e tu'unga lelei 'i he anga 'o e nofō.

Ko e polokalama ko eni, ko e fakamo'oni ia 'etau poupu ta'etoe veiveiua ki he kaungā 'inasi tatau 'i he ngaahi faingamālie mo e totonu ki he ngaahi polokalama fakasosiale. 'Oku ne fakapapau'i 'a e malu mo e malava ke a'usia 'e he kulupu tu'u lavea ngofua ni 'a e faingamālie ke ma'u 'uhila. 'Oku fakafuofua ia ki he \$1.8 miliona.

Fakaivia kinautolu 'oku faingata'a'ia' pea mo li'ekina'

Ko e fakaivia 'o kinautolu 'oku faingata'ia mo li'ekina. 'Eiki Sea, kau ia he taumu'a 'a e patiseti ke holoki 'a e 'ā vahevahe 'oku hoko ko e maka tūkia'anga ki he kakai 'o e fonua, 'enau fakalalakala he mo'ui, ke langa ha sosaieti 'oku kaungā 'inasi 'a e tokotaha kotoa 'i he faingamālie ...

<004>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... a'usia 'a e ivi malava ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakalalakala kau katoa mo hono vahevahe taau 'a e ngaahi faingamālie. Hangē ko ia na'e fakahoko atu, tau fakatokanga'i foki 'a e ako ko e fakava'e ia ki hono langa 'o ha kaha'u lelei. Ko e 'uhinga 'oku tau vahe'i ai e pa'anga lahi ki he tokangaekina 'o e, fakalahi 'o e ngaahi faingamālie ki he 'etau fānau ke hū ki he ako 'oku lelei ange 'o tatau pē ko e hā 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'oku 'i ai. 'Oku tokanga mo e tukupā tatau 'oku fakahoko 'i he lelei anga hono tokanga'i 'o e tu'unga 'o e mo'ui lelei ke fakapapau'i 'oku a'usia 'e he Tonga kotoa 'a e mo'ui lelei pea mo e faingamālie.

Faitokonia he Patiseti 'a e kau katoa

Ko 'etau tokanga ko ia ki he kau katoa 'oku ope atu ia mei he lokiako mo e falemahaki. 'Oku tau tokonia foki 'a e kulupu tu'u laveangofua hangē ko e kau toulekeleka, to'utupu mo e kau faingata'a'ia 'i hono tokonia mo fakanaunau kinautolu ke malava ke nau a'usia 'a e kakato honau ivi mo e mafai malava ke fakahoko e ngāue. Pea mo e fakaivia faka'ekonōmika 'a ia 'oku mahu'inga eni ki he kau katoa, tau tokoni ha ngaahi fokotu'utu'u ki he ma'ungāue, faka'ai'ai e tupu faka'ekonōmika mo tuku atu 'a e faingamālie ki he Tonga kotoa ke tokoni ki he fakatu'umālie hotau fonua.

Ko e taimi pē eni 'a e 'amanaki lelei mo e fakatu'amelie ka kuo pau ke tau ngāue'aki 'a e ngaahi faingamālie 'oku hanga mai mei mu'a ke tau ngāue fakataha ke langa hotau fonua ki he lelei 'a hotau kakai.

Tau'i 'o e faito'o konatapu

Ko e tau'i 'o e faito'o ta'efakalao. 'Eiki Sea ko e taha e ngaahi pole lahi ki he sosaieti ko e faito'o ta'efakalao 'a ia 'oku matu'aki fiema'u 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke tau'i 'aki hono ola tamaki. Kuo tukupā mo ngāue 'a e Pule'anga 'o fakafou 'i hono fakahoko 'a e Palani Fakafonua ki he Tau'i 'a e Faito'o Ta'efakalao (*NAPID*) ke ta'ofi 'a hono ngāue'aki e faito'o ta'efakalao 'o fakafou 'i he ngaahi founa ngāue fakalukufua 'o fakahoko ke holoki hono tufaki, ngāue'aki pea mo e ngaahi uesia tamaki.

'Oku vahe'i ai 'i he patiseti 'a e pa'anga fakakatoa ko e \$50.4 miliona ke fakahoko 'aki 'a e ngāue mahu'inga ni. 'Oku kau heni 'a e patiseti angamaheni fakata'u ko e pa'anga 'e 5 miliona 'a ia ko e \$15 miliona ki he ta'u 'e tolu ka hoko ma'i. Pea tōnaki atu ki ai mo e \$45.4 miliona 'oku vahe'i ia he patiseti 'o e ngaahi potungāue fekau'aki. 'O hangē ko e kau Taumalu'i Fonua 'a 'Ene 'Afio, Potungāue Polisi, Potungāue Tānaki Tukupā mo e Kasitomu, Pilisone, Tāmate Afī pea mo e ngaahi, mo e Polokalama ki hono Tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao. Pea ki he ngaahi ngāue felāve'i mo hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao.

'Oku tokoni heni 'a hono fakahoko 'a e palani fakafonua ki he fakalalaka 'a e ngaahi ngāue lalahi 'o kau ai e langa 'o e 'Apitanga Polisi mo e Tāmate Afī, 'ā malu 'o e langa 'o e pilisone ki he kakai fefine. 'Oku hokohoko atu tokoni ma'a e Taumalu'i Fonua 'a e Pule'anga 'Aositelēlia ki he fakahoko fatongia 'a e Taumalu'i Fonua 'a 'Ene 'Afio, kau Tau 'a 'Ene 'Afio kae kei hoko atu pē 'a hono fakahoko 'a e Tu'utu'uni Ngāue ke tokonia 'a kinautolu 'oku fakahoko mei muli.

'I he taumu'a ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi ola tamaki 'o e faito'o ta'efakalao 'oku fakahoko he Pule'anga 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'o fakatefito 'i hono fakalalaka'i 'a e 'ilo mo potō'i ngāue 'a e kau 'ofisa melino fakaivia ke malu ange 'a e kau'āfonua mo hono fakahoko 'a e ngaahi polokalama ke fakasi'isi'i hono ngāue'aki.

Ko e ngaahi ngāue ke fakasi'isi'i mo ta'ofi 'a hono tufaki 'oku kau ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ke fakafehalaaki 'a e ngaahi fetu'utaki holo 'a kinautolu felāve'i, lelei ange 'a e ngāue fakatotolo mo fakamālohia 'a e ngāue ke ta'ofi mo malu'i pea mo fengāue'aki vāofi mo e ngaahi kupu fekau'aki.

Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke holoki mo ta'ofi 'a hono faka'aonga'i 'oku kau ki ai hono poupu'u 'a e matu'aki faka'ehi'ehi, faito'o pea mo tokoni ke fakaakeake mei he ngaahi uesia tamaki hono ngāue'aki 'a ia 'oku hā he nofo fakakolo.

'Eiki Sea, 'i hono fakahoko, nau fakahoko ko ia ha founa fakalukufua ki he kau fakataha 'a hono ngāue'aki 'o e lao mo e ngaahi polokalama ngāue fakasōsiale, polokalama fakaako pea kau, fakakau mai e tukuikolo pea malava ke tau ngāue fakataha ke tau'i e ngaahi uesia tamaki he fāto'o ta'efakalaó pea malu ange 'a e hao 'a hotu ki'i fonua.

'Eiki Sea ko e ngaahi ngāue ko eni ke ta'ofi 'i hono ngāue'aki 'a e faito'o ta'efakalao 'e toki ola lelei ia pea matu'aki fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e **anga mo e lotu faitotonu, lea mo'oni mo ngāue fakataha**. He 'oku va'ava'a lahi 'a e ngāue ki hono ta'ofi, faka'ehi'ehi mo fakamālohia pea mo hono tokonia 'o kinautolu 'oku uesia.

'Oku kamata eni tau faitotonu fakafo'ituitui, faitotonu fakafāmilī, faitotonu fakakolo, fakakaungāme'a, fakakaungāue, fakaako mo e ngaahi tu'unga kehekehe 'o 'etau nofo kae lava ke tau tau'i 'a e ...

<005>

Taimi: 1140 – 1145

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Faito'o ta'efakalaó.

Tupu faka'ekonomika mo e kau kātōa

Tupu faka'ekonōmika 'oku kau kātōa. 'Eiki Sea, ko e taha e taumu'a 'a e Pule'angá ko hono faka'ai'ai'aki 'a hono fakalahi 'o e *investment* he ngaahi sekitoa faka'ekonōmiká. Pea mo e ngaahi fengāue'aki mo e ngaahi kupu fekau'aki hangē ko sekitoa tautahá mo kinautolu 'i tu'apule'angá 'oku fie fokotu'u pisinisi 'i Tongá ni.

Kuo fokotu'u ai 'e he Pule'angá ha ngaahi fokotu'utu'u 'o fakataumu'a ki hono fakatupulekina 'a e tu'unga faka'ekonōmiká, faingamālie ma'u ngāue pea mo hono fakapapau'i 'e kau 'a e Tonga kotoa pea ki he kaungā 'inasi 'i he ngaahi lelei 'o e fakalalakalaka faka'ekonōmiká 'o 'inivesi 'i he sekitoa tautahá.

'Inivesi 'i he Sekitoa Tautaha

'Oku ho'ata mai foki he Patiseti 'a e tokanga lahi 'a e Pule'angá ki ha fakalalakalaka 'a e ngaahi ngāue'anga tautahá. 'Oku vahe'i he ta'u fakapa'anga 2025 'a e pa'anga e Patiseti ke tokonia 'a e ngaahi ngāue ke paotoloaki 'a e tupu faka'ekonōmiká 'o fakatefito he ngaahi sekitoa tautahá. 'Oku tu'u faingamālie mo lelei ai 'a Tonga he fefakatau'akí. Ke a'usia e taumu'a 'o e 'inivesimeni he ngaahi sekitoá kuo vahe'i ai e \$30 miliona ki he ta'u 'e 3 ka hoko maí ke tokoni ki he ngaahi ngāue ki hono fakatupulekina 'a e tupu faka'ekonōmika 'i he ngoué, toutai, takimamatá mo e ngaahi ngāue'angá.

'Oku taumu'a e vahevahe ko eni, fakamālohia 'a hono langa ha makatu'unga 'oku pau mo mālohi 'i he tupu faka'ekonōmika 'a e ngaahi sekitoá pea mo hono tokonia 'a e ngaahi 'inivesimeni lalahi fakatautahá. 'Oku toe fakamamafa foki 'a e ngaahi ngāue ke fakapatonu 'a e ngaahi ngāue fakalalakalaka mo tu'uloa 'a e takimamatá 'o fakafou 'i he

ngaahi 'inivesimēni 'oku fakapatonu ki he fakalalakaka 'o e sekitoá. Pea taimi tatau 'oku kei tauhi e tukufakaholó mo e anga fakafonuá mo e 'ātakai.

Fengaue'aki mo e ngaahi hoa ngāue fakalalakaka

'I he fengāue'aki ko ia mo e ngaahi hoa ngāue, 'oku 'i ai e 'amanaki te ne tohoaki mai pe lahi ange 'a e ngaahi 'inivesimēni fakataautahá 'o liunga lahi pe tokoni ki hono fakatupulaki 'o e ngāue fakalalakaká mo faka'ekonōmiká. 'I he fengāue'aki mo e Pangikē Pule 'a Tongá 'i he taumu'a ke faka'ai'ai e fakalalakaka e sekitoa pa'angá ki hono tauhi 'o e tu'uloa e sekitoa pa'anga 'o fakatatau ki he Laó. 'Ikai ko ia pe 'oku tokanga e ngaahi me'afua fakapa'angá ki he hiki ko ia e tu'unga e totongi koloá 'aki hono fakahoko ha ngaahi me'afua hangē ko ia 'oku fakapalanisí 'a e patisetí.

Fengaue'aki Pule'anga mo e sekitoa taautaha he taumu'a ke fakatupulekina tu'umālie fonua

Ko 'etau ngāue foki ki hono solova e nounou e tafa'aki 'o e fakatupu koloá 'i he ngaahi tafa'aki mahu'inga hangē ko e ngoue, toutai, nofo'anga takimamata pea pehē ki he ngaahi ngāue felāve'í mo e ma'u'anga vai. Ko e fakalahi ko ia 'o e tokoni ki hono fakapa'anga 'o e polokalama ako ki he lelei ange 'a e taukei mo e 'ilo mo e pōto'i ngāue 'i he taumu'a ke feau 'a e ngaahi taukei 'oku fiema'ú pea ki he mōlia ko ia 'a e kau ngāue ki tu'apule'angá. Pea ki'i fakapapau'i 'oku fakahoko lelei pe mo mo'ui e ngaahi ngāue'angá. Mau kei tukupā ai pe ke fakapapau'i 'oku ma'ama'a 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá kia kinautolu masivesivá pea ki he ngaahi tukuikoló mo e 'otu motú. Ki he taumu'a ke a'usia e tupu faka'ekonōmika 'oku kaungā 'inasi kátoa.

'Oku fakahā mai e founga ngāue ko eni 'a e Pule'angá 'e kei tukupā ke fengāue'aki mo tokonia 'a e sekitoa taautahá ki hono fakatupulekina mo e tu'umālie 'o e fonuá. 'Oku tokanga mo muimui ofi 'a e Pule'angá he ngaahi fokotu'utu'u ngāue fakapangikē 'a e Pangikē Pulé tautefito ki he tu'uloa 'a e ngaahi ngāue fakapangikē 'o tokoni ki tu'apule'angá ke tokoni ai pe ki he fefakatau'akí mo e sekitoa tautahá.

'Oku fiema'u ke tau fai ha ngāue ke fakapapau'i 'oku 'ikai maumau'i 'etau tu'unga faka'ekonōmiká mo e tu'unga fe'au'auhi he fefakatau'aki fakavaha'apule'angá. 'Oku falala ki ai e kaha'u faka'ekonōmika 'o hotau Pule'angá. 'Oku kau foki e ngaahi ngāue lalahi ki hono fakaivia 'o e fetu'utaki 'initānetí mo e ngaahi ngāue fefononga'aki lalahi ke toe faka'atā ange hono ngāue'aki mo ma'ama'a ange foki. Hangē ko e keipolo kilisitahi hono 2 mo e hala fakakavakava Fanga'utá.

'E poupou'i 'e he Pule'angá 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue kuo fokotu'u 'e he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tongá ke fakafaingamālie'i e pa'anga tokoni ki hono matu'uekina e ngaahi fakatamaki fakaenatulá, liliu e 'eá mo e ngaahi fakatupu koloa ki he sekitoa taautahá 'oku mahu'inga'i 'e he patisetí e ta'u fakapa'anga 2025.

Tokonia Sekitoa Taautaha

'Eiki Sea fakatokanga'i 'e he Pule'angá e mahu'inga e sekitoá ni 'i hono paotoloaki e tupu faka'ekonōmika mo e fakalalakaka fakasōsialé pea 'oku fakahoko ai e palani ki hono fakatupulekina mo tokonia e fakalalakaka e sekitoá ni 'i he ngaahi me'a fakangāue

fakaeonopooni mo hono fakaiivia 'a e ngaahi ngāue'angá. Fakamu'omu'a 'e he Pule'angá e ngāue ni, fokotu'u ha 'ātakai ...

<006>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ki hono tohoaki'i mai 'e inivesi mei tu'apule'anga. 'Oku kau heni hono foaki 'a e tokoni fakatukuhau, mo fakafaingofua 'a e founa lesisita pisinisi, ke tohoaki'i mai ai pe 'a e ngaahi 'inivesimēni. 'Oku longomo'ui hono fakalahi 'a e ngāue faka'ekonomika 'aki hono teke 'a e ngāue'anga ki he toutai, fo'ukoloa, ngoue mo e takimamata.

Kuo vahe'i he Patiseti 'a e tokoni faka, 'a e polokalama fengāue'aki 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha ki he ngaahi sekitoa faka'ekonomika tefito. 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue fakamālohia e fatongia fakatonuhia e fonua 'i he vā fengāue'aki mo e ngaahi pangike fakakomēsiale. 'Oku fakataumu'a eni ki he tokoni ki hono fakafaingofua 'o e nō mo e ngaahi ngāue fakapangikē, he taumu'a ke tokonia 'a e tu'u faka'ekonomika.

Tu'utu'uni Ngāue Fakapa'anga

Ko e tu'utu'uni ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga, 'oku kau ia he founa ki hono teke 'a e tu'utu'uni ngāue fakapa'anga, fakalelei'i 'a e pa'anga hū mai, fakahokohoko 'a e ngaahi fakamole mo hono tokanga'i 'a e nō. Ko hono fakalahi 'a e ma'u'anga pa'anga hū mai, fakalelei 'o e founa ki he tukuhau mo hono fakahokohoko 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi sekitoa mahu'ingá ni ko e ngaahi kongá mahu'inga ia 'o e tu'utu'uni ngāue fakapa'anga.

'Oku longo mo'ui 'a e polokalama fengāue'aki ke teke 'a e kupu faka'ekonomika mo e fakalakalaka, hono vahevahe ko ia 'a e Patiseti, kuo vahe'i ai e pa'anga ke tokonia 'a e ngaahi poloseki, 'i he fengāue'aki mo e sekitoa taautaha, hangē ko ia 'i he ngoue, toutai, takimamata mo e fakatupu koloa.

'I hono fakahoko 'a e ngaahi polokalamá ni pea mo hono ohi 'o e 'ātakai fe'unga ki he kupu fakasekitoa taautaha, 'oku taumu'a ai e fonua ke faka'ai'ai e ngaahi ngāue faka'ekonomika, fakatupu ha ngaahi faingamālie ngāue pea teke 'a e ngaahi langa fonua fakalakalaka 'oku tu'uloa, hono fakakātoa, ko e taumu'a ko ia 'a e Pule'anga ke paotoloaki 'a e tupu faka'ekonomika 'i he fengāue'aki pea mo e sekitoa taautaha, 'oku ho'ata mei ai 'a e tukupā ke hakeaki'i e kau mai 'a e sekitoa taautaha ko ha founa ke fakalakalaka'i 'a e tupu faka'ekonomika mo fakasosiale 'i he fonua.

Ngaahi fokotu'u mo e me'afua 'i hono langa 'o ha fakava'e mālohi ki he kaha'u lelei e fonua

Ko e ngaahi fokotu'u mo e me'afua 'i hono langa 'o ha fakava'e 'oku mālohi ki he kaha'u lelei 'o Tonga. 'Eiki Sea, ko e ngaahi fokotu'u ngāue eni kuo 'i he Patiseti 'o fakatefito ia 'i he ngaahi makatu'unga kehekehe, 'o hangē ko e tu'uloa 'o e ngāue fakapa'anga, lelei ange 'a e tanaki pa'anga hu mai, tokanga'i 'o e fakamole, ngaahi polokalama fakasosiale, fakalakalaka faka'ekonomika mo e matu'uekina 'o e feliuliuaki 'o e 'ea.

Matu'uekina e Feliuliuaki e 'Ea

'I he matu'uekina 'o e feliuliuaki e 'ea, ko e Patiseti ni 'oku foki 'o fakakau ai e ngaahi fokotu'utu'u ki hono faka'ai'ai 'a e matu'uekina 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula, tokangaekina 'a e ngaahi pole 'o e feliuliuaki 'o e 'ea, fakasi'isi'i e nofo masivesiva mo e tu'unga malu ange 'a e fonua. 'Ikai ngata ai, ko e Patiseti ni 'oku ne fakakau ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki hono

fakamālohia hono pule'i ha ala hoko ha fakatamaki, fakasi'isi'i ha palopalema ka hoko ha fakatamaki mo e fakalelei'i 'a e founa hono talia mo fokotu'utu'u ki ha fakaakeake mei ha fakatamaki.

'Eiki Sea, 'oku 'ikai puli 'a e ngaahi ola tamaki tupu mei he feliuliuaki 'o e 'ea, 'a ia 'oku tau fehanga'angai ai pea mo ha ngaahi pole ki he tu'unga faka'ekonomika 'o e fonua, uesia 'a e ngaahi ngāue'anga pea toe lahi mo e masivesiva ange fakapa'anga. Hangē ko ia na'a ku lave atu ki ai he ngaahi uesia tamaki, 'oku hoko 'a e hiki tu'unga totongi koloa, ke mamafa ai 'a e koloa mo e ngaahi ngāue, ko e palopalema 'oku fiema'u ke tokangaekina mavahe. 'Oku tanaki atu ki heni, mo e ngaahi uesia tamaki 'i he 'ātakai, tu'unga fakasosiale mo e tu'unga faka'ekonomika 'a ia 'oku mafasia ai e Pule'anga pea mo e sosaieti.

'I hono toe fakaikiiki, 'oku hoko 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula tupu mei ha feliuliuaki 'o e 'ea, te ne uesia 'a e ngaahi sekitoa faka'ekonomika, hangē ko e ngoue pea mo e toutai. Uesia 'a e tu'unga fakame'atokoni, 'oku ma'u'anga mo'ui mei ai 'a e tokolahi 'o e fonua. 'I he uesia 'a e ngaahi ngāue faka'ekonomika 'oku kau heni 'a e tō lalo 'i he ngaahi ngāue fakatakimamata, tupu mei he uesia tamaki 'a e ngaahi fale nofo'anga fakatakimamata, hangē ko ia 'oku tau lāu'ilo kotoa ki ai 'i he hili e mapuna 'a e mo'unga afi, Hunga Tonga Hunga Ha'apai.

Ko e ngaahi ngāue tokoni ko e na'e fakahoko koe'uhi ko e uesia tamaki he fonua, 'oku hokohoko atu ai 'a e ngāue 'a e Pule'anga, ko hono fakamālohia 'a e tu'unga matu'uekina faka'ekonomika mo fakapa'anga. 'I hono vakai'i mo fakahoko e ngaahi me'afua fakapa'anga 'o kau ai 'a e founa tānaki tukuhau, vakai'i ha faingamālie ki ha toe pa'anga hū mai makehe ia mo e nō ki ha totongi tupu ma'ama'a. 'I he taimi tatau, 'oku fakatokanga'i 'a e mahu'inga hono fakahokohoko 'a e ngaahi fakamole 'o fakatatau ki he ngaahi tafa'aki fiema'u vivili pe ki he tu'unga fakapa'anga pea pehē ki he 'etau kau atu ki he ngaahi polokalama malu'i fakapa'anga ke tokoni 'i he taimi 'oku hoko mai ai 'a e fakatamaki fakaenatula.

'I hono fakakātoa, 'oku matu'aki fehanga'angai 'a e fonua mo e pole lahi koe'uhi ko e feliuliuaki ko ē e 'ea, 'i he'ene pehē 'oku matu'aki ...

<007>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'oku mahu'inga ai 'a e mateuteu 'aki 'etau fakahoko 'a e ngaahi ngāue he taimi ni ke tau mateuteu ange ki ha hoko mai ha toe fakatamaki 'i he kaha'ū. Tau tokanga ko iá 'e langa 'a e tu'unga matu'uekina 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he Tefito'i Taumu'a Ngāue 'Uluaki 'a e Pule'angá. Ko e taha ia 'a e halanga folau mahu'inga ki hono fakasi'isi'i 'o e uesia tamaki ki he 'ātakai pea ki he fonuá fakalukufua.

Totongi 'Uhila

'Eiki Sea 'oku fakatokanga'i foki ko e faingamālie ki he ma'u 'uhila ma'ama'a 'oku 'ikai ko ha me'a faingofua. Ko e taha eni 'o e fiema'u vivili ki he taha kotoa. 'I he 'ene pehē ko hono fakapotopoto'i 'o e ngāue'aki 'a e 'uhilá tautefito kiate kinautolu nofo masivesivá 'oku matu'aki mahu'inga eni. 'I he taimi tatau 'oku fengau'e'aki pē 'a e Pule'angá mo e Poate 'Uhila 'a Tongá ke fakasi'isi'i 'a e palopalema ki he ma'u'anga 'uhilá 'aki hono fakafou 'a e ngaahi me'angāue, fakalahi 'a e ngaahi naunau ma'u'anga ivi mei he la'ā pea mo fakalelei ki he ngaahi naunau faka'uhilá.

Tānaki atú. 'Oku hoko atu 'a e ngāue ki he sekitoa ma'u'anga loló 'o fakatefito 'i hono ma'u mo tufaki 'o e loló 'a ia 'e toe fai hono vakai'i 'i he ta'u 2025. Ko e ngāue fakalelei

ko ení 'oku fakataumu'a ia ke fakasi'isi'i 'a e totongi uta mai 'o e loló pea ke toe lelei ange 'a e tufaki fakalotofonuá 'i Tonga 'o taumu'a ke ma'ama'a ange.

Ko e ngāue lolotonga ki hono fakalahi 'o e Uafu Kuini Saloté 'e tokoni pea 'oku fenāpasi ai 'a e ngāué ni ke malava ai ke tu'uta mai 'a e ngaahi vaka uta lolo lalahi angé *Medium Range Tank (MRT)*, ke hū hangatonu mai pē 'a e loló ki Tongá ni, 'o taumu'a ke fakasi'isi'i 'a e fakamole hono uta mai 'o e loló pea mo e 'amanaki 'e ma'ama'a ange 'a e totongi loló. Pea 'e tokoni eni ke holo ai 'a e ngaahi totongi koloá mo e ngāué hangē ko e 'uhilá mo e ngaahi ngāue 'oku fakatefíto he ngāue'aki 'o e loló. 'E hoko atu ai hono vakai' 'e he Pule'angá 'a e ngāue mahu'ingá ni 'o taki 'i he Tafa'aki ki he Ma'u'anga Ivi 'a e Potungāue ki he 'Atakai *MEIDECC* kau ai mo e ngaahi alēlea mo e ngaahi sino kautaha fekau'aki 'i tu'apule'anga mo Tongá ni foki 'o hangē ko e ongo kautaha loló.

Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Sino'i Pa'anga Monomono Halá

'Oku kei tu'ukāivi ai pē 'a e Pule'angá ke langa pea mo fakalelei'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi halapule'angá. Ko e ngaahi 'alotāmaki na'a tau toki situ'a me'i a'i na'a ne fakatupunga ai ha ngaahi maumau lahi ki he ngaahi ngāue lalahi tautautefito ki he halapule'angá. Ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha pa'anga fe'unga ki he ngaahi fiema'u vivili ki hotau ngaahi halapule'angá 'oku fokotu'u 'e he Patiseti ni 'a hono hoko atu 'e he Pule'angá ke ngāue'aki 'o e sino'i pa'anga monomono halá *road maintenance fund* 'a ia ko ha sino'i pa'anga hoko atu (*revolving fund*) 'i he malumalu 'o e Lao ki he Ngaahi Halá 2020. 'A ia ko hono ngāue'aki 'o e sino'i pa'angá ni 'e 'ikai fakatatau ki he fakangatangata 'o e ta'u fakapa'angá mo e fiema'u fakapatiseti fakata'ú ke ngāue'aki e ngaahi sino'i pa'angá 'i loto 'i ha ta'u fakapa'anga kae hokohoko atu pē.

Ko e sino'i pa'anga monomono halá 'e ngāue'aki ki he taumu'a pē ke:

1. Ngaahi, monomono pea malu'i 'a e tu'unga falala'anga 'o e ngaahi halapule'angá 'a ia 'oku 'i he polokalama 'a e ngāue fakata'u 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi kuo tali ki he ngaahi halá.
2. Faka'ai'ai 'a e ngaahi poloseki ki he malu 'i he halá;
3. Ngaahi me'a kehe ko ia 'e ala tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'utu'uni.

'Oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 22.9 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2025 pea 'e 'amanaki ke toe lahi ange e sino'i pa'angá 'i he ngaahi ta'u ka hoko mai. 'Oku fakataumu'a ki he ngaahi halapule'anga tefitó ke toe fakalalaka ange 'a e fetu'utakí, fefakatau'aki pea mo e fefononga'aki.

Fakalalaka 'o e sipotí

'E fokotu'u 'e he Pule'angá 'a e sino'i pa'anga hokohoko atu ko e pa'anga fakalalaka 'o e sipotí. Ko e sino'i pa'angá ni te ne tånaki ke ngāue'aki ke tokoni ki he tu'u'loa mo e fakalalaka 'o e sipotí 'i he Pule'angá fakatatau ki he Lao ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Mulí, Fakalalaka ki he ngaahi Sipotí. 'Oku vahe'i 'a e pa'anga 'e 12.8 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2025 ki he fakalalaka 'o e sipotí. Ko e palaní ke fakalalaka ko ení pea pehē mo e ngaahi ngāue felāve'i mo e sipotí pehē ki hono teke 'o e to'onga mo'ui lelei. Ko e fakakaukau ni 'oku fakahaa'i mai 'a e mahu'inga 'o e kau 'i he ngaahi fakamālohisisino ki he mo'uilelei fakafo'ituituí pea mo e fakakātoá foki.

‘Oku fakataumu’ a foki ke fakalalakala ‘a e sipoti ki he lelei ‘a e kakai ‘o e fonuá. ‘E paotoloaki ‘a e talēniti sipoti ‘o ‘etau fānaú pea ke ma’u ai ha’anau mo’ui. Ko e laumālie ‘o e kau atu ‘a e ngaahi sipoti ‘e lelei eni ki he ngaahi tukuikoló mo e ‘otu motú. Taimi tatau ...

<001>

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ke ne tokonia ‘a kinautolu ‘oku ta’u iiki ange, ke nau ako ‘a e mo’ui fakapotopoto, ngāue fakataha, pea mo mamahi’i honau takitaha fatongia. ‘Oku taumu’ a foki ‘a e Pule’angá ke fakatahataha’i ‘a kinautolu ‘oku nau fakalele ‘a e ngaahi sipoti ‘o tatau pē ‘oku fakalotofonua pea mo ha fakatu’apule’angá, ‘aki ‘a e taumu’ a hono fakatupulekina ‘a e sipoti ke tokoni ki he fakalalakala ‘o e tu’unga mo’ui lelei, poupu’i ‘a e ngaahi tō’onga fakatupu mo’uilelei, fakatupulaki ‘a e uouongatahá mo faka’ai’ ai ke te falala pē kia kita.

‘E tokoni foki eni ki hono tau’i ‘a e faito’o ta’efakalao pehē ki he ngaahi palopalema kehe ‘i he sōsaietū, ‘aki hono fakakoloa ‘a kinautolu ni tautaufito ki he to’utupu, ke nau ongo’i ‘oku ‘i ai ‘a e taumu’ a lelei ki he’enua mo’ui pea ngāue’i ki he lelei ‘a e tokotaha kotoa.

‘E malava foki ke tānaki atu ki he sino’i pa’anga ni ha ngaahi tokoni pa’anga kehe fakalotofonua pē mei tu’apule’anga, ke langa ‘a e fakalalakala e maa’imoa sipoti ‘i hotau fonua ni. Ke tokanga ange foki ‘a e Pule’angá ki hono fokotu’utu’u ha founa pule’i lelei, mo tatakī fakapotopoto ki hono pule’i mo ngāue’aki ‘a e sino’i pa’anga ni ke a’usia ‘a e taumu’ a fakalalakala ‘o e sipoti. ‘E kau eni ‘i he fengāue’aki ‘a e Pule’anga, taki ‘i he Potungāue ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, mo e ngaahi sino fekau’aki, hangē ko e ngaahi kautaha sipoti mo e kautaha sipoti mo e Komiti Fakafonua ki he sipoti Olimipiki ‘a Tonga, *TASANOC*, pea pehē kiate kinautolu te nau fie tokoni ki he fakalalakala ni.

Ngaahi Makatuliki ki he Tupu Faka’ekonomika

- **Ko e ngaahi makatuliki ‘i he tupu faka’ekonōmika;**
Ma’u’anga ivi ‘oku ma’a pea mo e ngaahi founa ngāue tu’uloa

‘Eiki Sea, ko e Patiseti ni ‘oku fakamamafa’i ai ‘a e mahu’inga, ‘a e ngaahi founa ngāue tu’uloa ‘o kau ai hono ohī mai ha ngaahi ‘ilo makehe ki hono ngāue’aki ‘o e ngaahi ma’u’anga ivi ‘oku ma’a, koe’uhī ke ne fakatupulaki ‘a e tolonga ‘o e ‘ātakai, mo fakasi’isi’i ‘a e ngaahi kasa kona, ‘oku ne maumau’i hotau ‘ātakai. ‘Oku lave ‘a e Patiseti ni ki he ngaahi fokotu’utu’u ki he ‘inivesimeni ‘a e ngaahi poloseki ma’u’anga ivi mei he la’ā hangē ko e *solar* pea mo e ngaahi havili, ke fakasi’isi’i ‘a e fakafalala ‘i he ma’u’anga ivi mei he malala mo e lolo pea mo tokonia ‘a e tu’uloa ‘o e sekitoa ma’u’anga ivi.

Fakalalakala ‘o e ‘ilo mo e pōto’i ngāue;

‘Oku fakatokanga’i ‘e he Patiseti ko eni ‘a e mahu’inga ‘a hono tokonia ‘o e kau ngāue ki he tu’uloa ‘o e tupu faka’ekonōmiká mo tu’umālie ‘a e fonua, ‘o fakafou ‘i ha ngaahi fokotu’utu’u ngāue ki he fakalalakala’i ‘a e tu’unga ‘o e ako, tokanga’i ‘o e mo’ui lelei, fakalalakala’i ‘a e ngaahi taukei ngāue pea mo e ngaahi ola ‘o e fakahoko ngāue ‘a e ngaahi ngāue’anga. ‘Oku mahu’inga foki ‘a e ‘inivesimeni ‘i he akó mo ha tokanga’i ‘o e mo’uilelei ke langa hake ai ‘a e kau ngāue taukei mo mo’uilelei pea malavalava honau fatongia ‘o fakahoko ‘aki ‘a e ngaahi ‘ilo fo’ou, taukei fakapisinisi, mo e ngaahi ngāue fakalelei faka’ekonōmika ‘a e fonua.

Fakalalaka 'i he Taukei Ngaue pea mo e Tekinolosia

'I he Patiseti ni 'oku 'i ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki hono fakalalaka'i 'a e taukei ngāue 'a e tokotaha kotoa, ke ne malava ke fakafetaulaki 'a e ngaahi fiema'u, pea mo e feliuliuaki vave 'i he māketi ke feau 'a e tōnōnou fakakaungāue 'i he ngaahi sekitoa lalahi. 'Oku hanga foki 'e he Pule'angá 'o poupou'i hono ohi mai 'a e ngaahi tekinolosia fakakaukau fo'ou ke ne fakataukei'i 'a e lelei ange 'a e ola 'e ma'u, lelei ange 'a e fefakatau'aki 'a e ngaahi sekitoa kehekehe, fakatupulekina 'a e tupu faka'ekonōmika 'oku tu'uloa.

Tokoni ki he Ngaahi Pisinisi liki

'Eiki Sea 'i he Patiseti ni 'oku fakatokanga'i ai 'a e mahu'inga 'a hono tokonia 'o e ngaahi pisinisi iiki, fakafou 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngāue hangē ko e fengāue'aki mo e sekitoa taautaha, (PPP), pea mo hono 'oange 'o e ngaahi faingamālie ke lava 'o fakapa'anga pea mo e nō 'o ne faka'ai'ai 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika. 'I hono tokangaekina ko ia 'o e 'ātakai faka-pisinisi mo hono tohoaki'i mai 'a e ngaahi 'inivesimeni 'oku taumu'a ai 'a e Pule'angá ke ne faka-faingamālie ngaahi pisinisi iiki ke nau tupulaki, ko e tokoni ki he tupu faka'ekonōmika 'o e fonua.

Fakaivia 'o e Patiseti

'Eiki Sea, ko e ngaahi fokotu'utu'u mo e ngaahi founa ngāue 'oku faka-taumu'a ia ki hono mapule'i 'o e ngāue faka-pa'angá, lelei ange 'a e tōnaki Pa'anga Hūmai, fakahokohoko 'a e fakamole, mo hono tokanga'i 'o e ngaahi mo'ua nō, fakapapau'i 'oku palanisi 'a e Patiseti. 'Oku fakapapau'i eni 'i he fakafuofua ni ki he ta'u ni.

Mapule'i 'o e ngāue faka-pa'anga

'Oku fakamamafa'i 'e he Pule'angá 'a hono mapule'i 'o e ngāue faka-pa'anga, ko e uho 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngāue faka-pa'anga 'a e Pule'angá, mo fakataumu'a ki he leva'i 'a e pa'anga 'o e fonua, fakapotopoto'i 'a e fakamole, pea mo fakapapau'i 'oku tokanga'i lelei 'a e Patiseti. 'Oku pau ai ke fakahoko 'e he Pule'angá 'o fakatatau ki he'ene ngaahi tu'utu'uni ngāue faka-pa'anga, ke taumu'a ke a'usia 'e he Patiseti 'oku palanisi, pea mo e tu'uloa 'o e ngāue faka-pa'anga ki he kaha'u.

- **Lelei ange 'a e Pa'anga Hū mai;**

'Eiki Sea 'oku fakakau 'i he Patiseti 'a e ngaahi me'afua ki hono faka-kalakalasi 'o e pa'anga hū mai, muimui pau ki he ...

<002>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...Totongi tukupau pea mo hono vakai'i 'a e ngaahi faka'atā ki he tukupau. Ko e taha 'o e ngaahi founa ke fakalahi 'a e tōnaki 'o e pa'anga hū mai mo holoki 'a e fakafalala ki he fakangatangata 'o e tōnaki tukupau.

'Oku fokotu'u he Pule'anga 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue ke tokoni'i 'a e tōnaki 'o e pa'anga hū mai 'o fakafou 'i hono fakalelei'i 'a e founa tōnaki tukupau pea mo e ngaahi me'afua ke muimui'pau ki he tali totongi tukupau 'o tokoni ia ki hono a'usia 'a e Patiseti Palanisi.

Ngaahi Fokotu'utu'u ki he Tānaki Tukupau

Ko e ngaahi fokotu'utu'u: 'Oku kau ai hono fokotu'u 'a e ngaahi misini talitotongi fakahoko faka'ilekitolūnika 'o e ngāue fakatukupau pea mo hono ngāue'aki 'o e mōtolo ko hono fakakalakalasi 'o e me'akai mo'uilelei ki hono ngāue'aki 'a e tukuhau 'ekisiá. 'E hoko atu ai pe hono vakai'i 'a e ngaahi tukuhau faka'atā, ngaahi totongi mo e nō 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga pea mo hono fakamālohia 'a e ngaahi ngāue fakatukupau ke lelei ange 'a e tānaki 'o e tukuhau.

Fakahokohoko ngaahi fakamole 'a e Pule'anga

Fakahokohoko 'a e ngaahi fakamole: 'Oku fakamu'omu'a he Pule'anga 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi sekitoa 'oku mahu'inga hangē ko e ako, mo'uilelei ngaahi ngāue lalahi pea mo e ngaahi polokalama malu'i fakasōsiale ke fakapapau'i 'oku fakahoko hangatonu 'a e ngaahi fakamolé ki he ngaahi tafa'aki 'a ia ko e lahi taha 'ene uesia 'a e fakalalakala faka'ekonōmika mo fakasōsiale.

Ko e taumu'a 'a e Pule'anga ke vahevahe 'a e Patiseti ha founa 'oku fakafaingamālie ki he lahi taha hono fakahoko lelei mo ma'ama'a mo fakamu'omu'a ai 'a e ngaahi ngāue 'oku tokoni ki he tupu faka'ekonōmika tu'unga malu mo e fakasōsiale pea mo e fakalalakala 'oku matauhi. 'Ikai ko ia pe ne fakahoko he Pule'anga e ngaahi ngāue ke vakai'i 'a e lelei mo e fakapotopoto 'o e ngaahi fakamole 'oku kau ai 'a e vāhenga 'a ia ko hono vakai'i 'a e ngaahi founa 'a e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga pea mo hono fakahokohoko 'o e ngaahi hū fo'ou ki he ngāue fakapule'angá.

'E toe ngāue atu foki 'a e Pule'anga ki hono fakamālohia 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'a e ngaahi me'afua ke toe lelei ange mo fenāpasi 'a e taumu'á mo e fokotu'utu'u ngāue ki he vahevahe Patiseti, mapule'i 'a e ngaahi fakamole 'a e Pule'anga pea mo hono fakamālohia 'a e fokotu'utu'u 'oua na'a ngāue hala'aki 'a e pa'anga 'a e Pule'anga 'e he ngaahi potungāue.

Tokanga'i ngaahi mo'ua nō

Ko e tokanga'i 'a e ngaahi mo'ua nō : 'Eiki Sea 'oku tokanga 'a e Patiseti ki hono fakatokanga'i 'a e mo'ua nō 'a e Pule'anga, holoki 'a e totongi 'o e nō mo e fakapapau'i 'oku malava 'o leva'i lelei 'a e ngaahi mo'ua nō 'i he kaha'u. Ko e palani ngāue 'a e Pule'anga ki hono leva'i 'a e ngaahi mo'ua nō 'oku fakataumu'a ia ki he palanisi 'a hono fakapa'anga poloseki fakalalakalá pea pehē ki hono tauhi 'o e ngaahi mo'ua nō ki ha tu'unga 'e malava ke totongi ke tokoni ki he malu fakapa'anga pea a'usia 'a e palanisi 'o e Patiseti.

Mo'ua Nō 'a e Pule'anga

'Eiki Sea ko hono tokanga'i 'o e mo'ua nō fakalotofonua mo e fakatu'apule'anga 'oku mahu'inga eni ki he ma'uma'uluta faka'ekonōmika 'oku tu'uloá. 'Oku fokotu'u ai he Pule'anga e ngaahi tu'utu'uni founa ngāue ke mapule'i ai e nō. Ko e founa pule'i fakapotopoto e nō, kuo pau ke pule'i lelei e ngaahi nō ke fakapapau'i 'oku malava ke tokanga'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e nō. 'Oku kau heni 'a e fakapalanisi 'a e fiema'u

fakapa'anga 'aki 'a e nō mo e ngaahi ngāue mahu'inga hangē ko e tokangaekina 'a e mo'ui mo e ako, taimi tatau 'oku malava ke totongi fakafoki 'a e nō.

Kuo pau ke fakakakato he Pule'anga 'a hono fatongia ki hono totongi fakafoki 'a e nō taimi tatau mo e fakamole 'a e ngaahi sekitoa mahu'inga hangē ko e mo'ui, mo e ako ko e ivi fakaenatula, faka'ilekitulōnika mo e ngāue pea faingofua e ma'u ngāue.

Kuo pau ke tauhi he Pule'anga 'a e nō ki he tu'unga fe'unga hono muimui'i mo pule'i 'a e nō fakatu'apule'anga mo fakalotofonua 'o hangē ko ia 'oku lolotonga fakahokó. Pea 'oku 'i ai 'a e fengāue'aki ke hokohoko 'a e fengāue'aki mo e ngaahi kautaha fakapa'anga hangē ko e ngaahi Pangikē Pule Fakafonua 'a Tongá ke fakahoko ha tu'utu'uni fakapangikē mo pukepuke 'a e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapangikē. Ko e fengāue'aki mo e Pangikē Pule Fakafonua 'oku tokoni ki hono pule'i 'o e hiki 'a e totongi koloa, feinga'i ke tu'uma'u 'a e tu'unga totongi koloa ko e pou pou'i 'a e ngaahi taumu'a ngāue fakapa'angá.

Ko hono muimui'i 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e founa ngāue kuo pau ai ke malava 'a e Pule'anga ke mapule'i 'ene ngaahi nō fakalotofonua mo tu'apule'anga, fakapapau'i 'oku mapule'i 'a e tafa'aki fakapa'angá mo malu'i 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua 'i he kaha'ú.

Neongo 'a e ngaahi polé hangē ko e uesia tamaki 'a e mapuna 'a e mo'ungaafi, sunami pea mo e ngaahi fokoutua fakamāmani lahi 'o e Koviti-19, fokotu'u e Patiseti ke palanisi ke hangē ko hono fakahoko atu. 'Oku ne fakamahino mai ke fenāpasi 'a e pa'anga hū mai fakaangaangá mo e ngaahi palani fakamole pea pehē ki he ngaahi me'afua fakapa'anga. Pea ko e taumu'a ia 'a e Pule'anga ke leva'i lelei 'a e ngaahi fakamole, fakalelei 'a e ngaahi tānaki pa'anga hū mai ke fakahoko'aki 'a e ngaahi ngāue ke fakalakalaka faka'ekonōmiká.

'Eiki Sea neongo 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ni ka 'oku tau nofo he māmani 'o e fekaukau'aki fefolau'aki, fefakatau'aki, fe've'aki pa'anga mo e ngaahi koloa mo e ngaahi fehokotaki pehē...

<003>

Taimi: 1205-1210

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... 'i he lolotonga ni, 'oku uesia 'a e tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi 'i he ngaahi pole kehekehe. Kau ki ai 'a e vāvākovi fakapolitikale 'i he vaha'a 'o Lusua mo *Ukraine* fevākovi 'aki 'a 'Isileli mo e kau Palesitaine pea mo e palopalema hikihiki 'o e totongi 'o e nofo. 'Oku uesia 'a e ngaahi pole ni 'a e ngaahi feliuliuaki 'a e ngaahi totongi lolo, hikihiki totongi ngaahi tu'unga totongi kotoa, faingamālie ki he ngaahi pa'anga tokoni, mo e fakafuofua 'a e tupu faka'ekonōmika fakamāmani lahi kau ai mo e Pasifiki.

Vakai ki he tu'unga faka'ekonōmiká

'Eiki Sea, ko e ngaahi ta'au fakamāmani lahi ni, 'oku ne uesia ai pē 'a 'etau tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua. Ko ia ai, 'i he siofaki ki he kaha'u ko e tupu faka'ekonōmika 'a Tonga, 'oku fakafuofua 'e nofo pē 'i 'olunga he peseti 'e 2.9 'i he 2024 neongo 'a e ngaahi fakafuofua 'e lahi ange 'a e ngaahi pole 'i he kaha'u. Na'a tau fekuki

mo e ngaahi faingata'a 'a ia na'e hoko eni 'i he fakafe'atungia ki he tu'unga fakaakeake 'a e fonua, mo e mo'ui tu'unga faka'ekonōmika 'i he kongā 1 'o e 2024. Na'e tanaaki atu foki mo e uesia 'i he tafa'aki fakatupu koloá pea pehē ki he ngaahi uesia tamaki tupu mei he feliuliuaki 'o e 'ea. 'Oku fakafuofua 'a e Potungāue Pa'anga 'e tupu 'a e tupu faka'ekonōmika 'aki 'a e 'avalisi ko e peseti 'e 2.8 'i he ta'u 'e 3 ka hoko.

Ko e taha 'o e 'uhinga, 'oku lahi 'a e fakamamafa 'a e patiseti ki hono tokonia 'a e 'inivesimeni 'i he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika, ki hono paotoloaki 'a e tupu faka'ekonōmika. Fakapotopoto 'i hono leva 'i 'o e ngaahi ngāue faka'ekonōmika, pea mo hono fakahoko lelei 'o e ngaahi polokalama fakalelei 'a e Pule'anga.

'I he tu'unga 'oku 'i ai 'a e hiki totongi tu'unga totongi 'o e koloa 'oku fakafuofua 'e kei ma'ulalo pē 'i he tāketi 'o e tu'unga fe'unga, 'a ia ko e peseti 'e 5 'i he kuata 'uluaki 'o e 2024 pea 'oku 'amanaki ke tu'uma'u ai pē 'i he tu'unga ko eni ki ha kongā lahi 'o e 2024. 'I he tu'unga ki he kaha'u, kei tu'u faka'ilongaua pē, koe'uhi ko e kei hā mai 'a e ma'olunga 'a e tu'unga totongi koloa makatu'unga mei ai e fetō'aki 'a e mahu'inga 'o e koloa tautautefito ki he totongi 'o e koloa me'akai fakalotofonua, pea mo e ngaahi pole felāve'i mo e ngaahi tu'unga fakatupu koloa fakamāmani lahi pea mo e totongi loló.

Kae kehe ko e ngaahi fika ko eni 'oku ne fakahā mai 'a e ngaahi me'a ni. Ko e sekitoa ngoue 'a e makatuliki hotau fonua 'oku hā mei ai 'a e holo tupu mei he holo 'a e lahi 'o e ngaahi koloa hū atu ki tu'apule'anga. Ka neongo ia, 'oku hā mai pē 'a e maama he 'amanaki ki he makatu'unga 'o e sekitoa 'o e ngaahi ngāue'anga, 'a ia 'oku fakafuofua ke ne tataki 'a e tupu faka'ekonōmika 'o fakatefito 'i he ngaahi ngāue langa lalahi, pea mo e ngāue poloseki fakalalakala 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i he ta'u 'e 3 ka hoko mai.

Ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko eni, 'oku ne fakafofonga mai 'a e ngaahi faingamālie ki he kaha'u. Neongo eni, 'oku kei hoko pē 'a e hikihihi 'a e tu'unga totongi koloa, ko e kaveinga ke tau tokanga ki ai. Ko e fetō'aki 'i he tu'unga totongi koloa 'a ia 'oku fakafuofua ke a'u nai ki he peseti 'e 4.3 ki he 6.7 faka'osinga 'o e ta'u fakapa'angá, pea 'oku makatu'unga eni mei he ngaahi vāvākovu fakapolitikale 'i tu'apule'anga, fetō'aki e totongi lolo fakamāmani lahí.

Fokotu'utu'u ngāue Pule'anga ke lava feau ngaahi ta'au faka'ekonomika fakamāmani lahi

Tokanga 'a e Pule'anga ki he ngaahi faingata'a ko eni, pea 'oku fokotu'u ai 'a e ngaahi founa ke leva 'i 'a e totongi lolo 'o hangē ko ia na'a ku lave atu kimu'a mo e totongi koloa fakalotofonua. Taumu'a 'a e Pule'anga ke fakasi'isi'i 'a e ola tamaki 'o e ngaahi ta'au fakatu'apule'anga 'i hotau fonua, 'o fakapapu'i 'oku malu'i hotau kakai mei he ngaahi faingata'a fakapa'anga. 'Ikai ngata aí, 'e malava ke uesia foki mo e tu'unga fakafetongi pa'anga, talafi pa'anga mo hotau kāinga Tonga 'i tu'apule'anga ivi fakatau 'a e ngaahi fāmilí mo e tu'unga faka'ekonōmika fakalūkufua.

Tu'unga 'oku 'i ai 'etau fetongi pa'anga muli, ko e taha ia e me'a ke tau tokanga ki ai. Takiékina eni 'e he ngaahi me'afua faka'ekonōmika mo e tu'unga faka'ekonōmika fakamāmani lahi. 'Ikai ko ha taumu'a fakatekinikale pē 'a hono tauhi 'a e ngaahi fetongi pa'anga, ka ko ha makatuliki eni ki he tu'unga faka'ekonōmika mo e fakalalakala tu'uloa.

Ko e tu'unga tu'u lavea ngofua 'a e fonuá ki he ngaahi fakatamaki mei tu'a, 'o hangē ko ia ko e fokoutua KOVITI-19 na'a tau toki situ'a mei ai, mo e feliliuaki 'o e tu'unga totongi koloa fakamāmani lahi, 'oku ne fakamamafa'i heni 'a e fiema'u ke 'i ai 'a e ngaahi me'afua pea ke tokoni mo malu'i 'a e tu'uloa faka'ekonōmika.

'Oku tuku atu ai foki 'e he Pule'anga 'a e tokoni fakapa'angá koe'uhi ko e hikihiki 'o e totongi 'o e koloa, pea 'oku fakatokanga'i foki mo e ngaahi pole 'o e faingata'a mei he feliuliaki 'o e 'ea. Ko 'etau tali e ngaahi pole 'o e 'ātakai, fakasosiale, faka'ekonōmika ko ení, ko hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue ke matu'uekina 'a e tu'unga faka'ekonōmika mo fakapa'anga, 'o fakapapau'i ha kaha'u 'oku malu ange ki he Tonga kotoa. 'Oku felāve'i tonu eni mo e tu'unga faka'ekonōmika fakalotofonua, pea mo e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'oku fakahoko 'i he ngaahi fonua 'o e Pasifiki, tautautefito ki he tu'u faka'ekonōmika 'oku afuhia mai mei he sekitoa 'a e takimamata mo e ngaahi ngāue langa lalahi. Neongo ia. ...

<004>

Taimi: 1210-1215

Eiki Minisitā Pa'anga: ... kuo pau ke tau tokanga ki he ngaahi ta'au 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula mo e feliuliaki 'o e 'ea 'a ia 'oku hoko eni ko e pule lahi ke tu'uloa 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e ngaahi fonua 'o e Pasifiki. Koe'uhí foki ko e si'isi'i pea mo e mama'o ange 'a e tokanga ki he anga e tu'u fakasiokalafi 'oku tau toe ongo vivili ange 'a 'etau tu'u laveangofua ki he ngaahi fakatamaki ko 'eni. Pea 'oku tau fakamo'oni kotoa pē na'a tau uesia lahi ai na'e uesia ai e ngaahi fāmili mo e sekitoa faka'ekonōmika mo e ngaahi pisinisi.

'I he hoko mai ko ia 'a e ngaahi peautā ki he fonua na'e ngāue lahi 'a e Pule'anga ke tokoni lolotonga 'a e taimi faingata'a pea taimi tatau na'e toe tokanga ke fakasi'isi'i e ngaahi ola tamaki. 'A ia na'e kau heni 'a 'etau tu'u laveangofua fakapa'anga, uesia fakame'atokoni, tokosi'i e kau ngāue 'e ni'ihí pea na'e 'asi mai 'a e palopalema felāve'i mo e fehikitaki 'o e kau ngāue. 'I he taimi tatau na'e vakai 'e he Pule'anga na ko e faingamālie eni ke ohi mai ha ngaahi founa ngāue fo'ou 'o fengāue'aki mo hotau ngaahi hoa ngāue fakalalaka ki hano fakapa'anga 'o ha ngaahi 'inivesimeni 'o e fakataumu'a ke fakamālohia 'a e tu'unga matu'uekina faka'ekonōmika mo e fakapa'anga.

'I he ngāue atu ko eni ke a'usia ha tupu faka'ekonōmika mo ha tu'unga fakalalaka 'oku tu'uloa 'oku mahu'inga 'a hono muimui ofi pea mo hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue tokamu'a 'o 'ikai ke tau tali pē ke toki hoko mai, fakahoko mai ha ngāue ke fai. 'E tokoni lahi ki he 'etau tu'unga mateuteu ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi ola tamaki 'o ha toe hoko mai ha fakatamaki tatau 'i he kaha'u.

Ko e fōtunga 'o e ngāue pea mo e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi ta'au fakalotofonua mo fakatu'apule'anga foki. Ko e ngaahi ngāue mo e me'afua 'a e Pule'anga ke paotoloaki 'a e tupu faka'ekonōmika, hikihiki 'a e tu'unga totongi 'o e koloa he ta'au mei tu'a pea mo e poto'i ngāue 'oku 'ikai ko ha ngaahi tu'utu'uni ngāue pē. Ko e sino eni ki he kītaki ke kei fakapapau'i hono a'usia 'a e fakalalaka faka'ekonōmika 'oku tu'uloa ma'a e Tonga kotoa.

Koe ngaahi pole ki he Patiseti Fakafuofua ki he ta'u fakapa'anga 2025-2027

'Eiki Sea ne u lave atu ki he fakalukufua 'o e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga patiseti 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025. Koe'uhí ko e fatongia mafatukituki 'o e Pule'anga 'oku muimui'i 'a e ngaahi pole 'e malava ke ne uesia 'a e ngaahi taumu'a 'a e patiseti 'o kau heni 'a e hangē pē ko ē nau toki lave ki ai fehanganagai e fonua mo e ngaahi faingata'a tupu he feliuliaki 'o e 'ea. 'A ia 'oku fiema'u ai 'a e patiseti ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue fakasi'isi'i 'ene uesia tamaki, 'i he taumu'a ke malu'i lelei 'a e fonuá mo e kakai. 'Oku mahu'inga ai ke fakahoko 'a e founa ngāue fakalukufua mo fakamu'omu'a 'a e palani mo fokotu'u ngāue ki he kaha'ú, ke tau tokanga ki he 'inivesi hono fakahoko 'a e ngaahi founa ngāue mo ha palani fokotu'utu'u 'oku pau mo tu'uloa pea malava ai ke tau matatali 'a e haofaki 'a e fonua mei ha ngaahi ola tamaki 'o e feliuliaki 'o e 'ea ki he kaha'u.

Fehikitaki 'o e kau ngāue

Ua ko e fehikitaki 'o e kau ngāue ko e tafa'aki ia 'e taha 'oku fai ki ai 'a e tokanga koe'uhí ko e ongo pole 'oku tau fehanganagai mo ia 'o makatu'unga 'i he mole atu 'a e kau ngāue 'ilo mo taukei kae pehē ki he tōnounou fakakaungāue. Kuo hā mai 'a e tokolahi 'o e fehikitaki fakangāue tautautefito ki he to'utupu ki he 'Aositelēlia mo Nu'usila 'i he'enau kau atu ki he ngaahi polokalama ngāue fakataimi mo e ngaahi polokalama ngāue 'a e Pasifiki. 'Omai he polokalama ni 'a e ngaahi faingamālie faka'ekonōmika 'oku lavemonū ai e ngaahi fāmili tokolahi 'o tokoni ke fakalaka ange he tu'unga 'o e mo'uí he langa 'o e ngaahi falenofō'anga, totongi 'o e ako mo e ngaahi fatongia pehē. Ka 'oku fakatokanga'i pē 'a e uesia 'a e tokolahi 'o e kau ngāue 'i Tonga ni pea pehē ki he ngaahi pole fakasosiale 'i he ni'ihī tokosi'i e kau ngāue kuo foki mai.

'Oku hoko foki 'a e nounou fakakaungāue ko ha pole lahi ia ki he fonuá he 'oku fakafuofua ko e pēseti 'e 30 'o e fakakātoa 'o e kau ngāue 'i Tonga 'oku 'i he sekitoa ngoue. 'A ia ko e mavahe eni 'a e to'utupu 'oku uesia 'a e tu'unga fakatupu koloá mei he sekitoa pea holo mo e tu'unga fakame'atokoni. Uesia foki mo e ngaahi sekitoa langá 'i he toloi mo e mamafa ange 'a e ngaahi ngāue langa 'a ia 'oku uesia heni 'a e ngaahi ngāue langa fakalalaka mo e ngaahi tupu faka'ekonōmika.

Toe uesia mo e tu'unga lelei e fakahoko fatongia 'i he sekitoa ngāue kau ai 'a e talitali kakai. 'Oku mahu'inga foki hono fakatokangaekina e palopalema ko 'eni 'i hono tauhi 'o e fakalalaka, 'a e fakalalaka 'i Tonga 'oku tokanga ki ai 'a e Pule'anga. Ka neongo foki 'a e ni'ihī kuo folau atu he ngaahi polokalama ngāue ki tu'apule'angá 'oku ngali tupu ai ha nounou fakakaungāue he ngaahi sekitoa kehekehe ka 'oku kei tokolahi mo e ni'ihī 'oku nofo ta'engāue pē hotau ngaahi kolo, mo hotau 'otu motú.

'Oku ou tokanga lahi ke, 'oku tokoni lahi ka uki 'a e tama, fefine Tonga tu'u 'o ngāue 'a kinautolu ko eni ta'engāue ke nau fakahoko ha ngāue hangē ki tōkanga, ngātai, falehanga, ngaahi pisinisi, pē ko ha ngāue pē ke tokoni ki he fakalalaka e nofó. Ko e fatongia eni ia 'oku malava eni ia he'etau kamata mei he ngaahi kolo mo e ngaahi vāhenga fili, poupu'u'i pea mo tokoni atu ai pē 'a e Pule'anga ki hono uki ...

<005>

Taimi: 1215 – 1220

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘a e fa’ahinga ko eni ‘oku te’eki ai ke ngāué ke nau fakahoko ‘a e ngāue ko eni. Ko hono tokangaekina ko ia ‘a e tafa’aki ko eni ‘e mātu’aki mahu’inga ia ki hono langa ‘o e tu’unga matu’uekina, kau kātoa pea mo faingamālie faka’ekonōmika ‘a e fonuá.

‘I he ngaahi ta’u kimuí ni na’e fehangahangai ‘a Tongá ni mo e ngaahi pole fo’ou ‘i he māketi e kau ngāué. ‘A ia ko e tupulaki e ta’ema’u ngāué ‘o hoko ia ko e palopalema lahi. Ko e tupulaki e ta’ema’u ngāué fakataha mo e fakafalala ki he ngaahi tokoni mei hotau kāinga ‘i mulí ‘a ia neongo ko e ngaahi tokoni ‘eni taimi nounou ka ‘oku ho’ata mai heni ‘a e tu’unga tu’u lavea ngofua ‘a e fonuá. ‘Oku mahino ‘a e palaní mo e fokotu’utu’ú ke tau inivesi ‘i he akó mo e ako ngāué ‘i hono fakatupulekina ‘o ha kau ngāue taukei pea ‘e tokoni eni ki hono paotoloaki ‘a e tu’u faka’ekonōmika fakalotofonuá.

‘Oku mahu’inga foki ai ‘a hono fakahoko mo kau atu he ngaahi polokalama ako ngāué ‘oku taki ‘e he Pule’angá ‘o hangē ko ia na’á ku lave ai kimu’á ‘i hono fakalahi ‘o e kau ngāue fakalotofonuá ki he ngaahi sekitoa faka’ekonōmiká hangē ko e ngoué, langá pea mo e sekitoa ki he ngaahi ngāué. ‘Oku tokoni foki ‘a e ngaahi tokoni me’a’ofa mai e polokalama nō iiki ‘a e Pule’angá ki he ma’u ngāué. Kuo pau foki ke tau pou pou mo tokonia ‘a hotau kakai kuo nau foki mei tu’apule’angá ‘i hono fakatokanga’i e ngaahi ‘ilo mo e taukei ngāue na’a nau a’usia mei tu’apule’angá he ‘e tokoni eni ki he’enua foki mai mo fakafaingamālie ke ma’u ha’anau ngāue.

‘I hono fakahoko eni kuo ‘ikai ngata pe ‘i he’etau tauhi hotau talēniti ka ‘oku fakamālō’ia foki hotau kakai ke nau tokoni ki he ngāue langa fakalalakaka hotau fonuá. ‘Oku mahu’inga hono langa hotau ngaahi koló ‘o fakafou ‘i he ngaahi fokotu’utu’u mo e palani ngāué. Ko e taha e ngaahi fokotu’utu’u ngāué ‘oku kau ai e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ki he kau ngāue ‘a ia ‘e tokoni ke lelei ange e vā fengāue’aki.

Ko e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘oku fakataumu’a ki he fakasi’isi’i e masivesivá ‘i Tonga ‘e fakatefito ia ‘i hono fakamālohia e ngaahi polokalama ki he malu fakasōsialé, fakafaingofua e faingamālie ki he akó, tokanga’i ‘a e mo’uilelei, tokonia ke tu’uloa ‘a e ma’u’anga mo’ui ‘a e ngaahi fāmili pea pou pou ki he ngaahi faingamālie faka’ekonōmika ‘a e ngaahi kulupu faingata’a’ia.

Ko hono fakapa’anga mo tokonia fakalalakaka ‘o e ‘iló mo e taukei ngāué, faingamālie ngāue pea mo ha fiema’u vivili ko e kongá mahu’inga ia hono fakasi’isi’i ‘o e nofo masivesivá. ‘Oku mahu’inga foki ‘a hono vakai’i ‘a e ngaahi makatu’unga ‘o e nofo masivesivá ‘o hangē ko e fakangatangata e ngaahi a’usia ‘o e faingamālie faka’ekonōmika mo fakapa’anga. ‘Oku mahino mei heni ‘a e fiema’u ke fai ha ngāue vave ki hono fakafou’ou e ngaahi ngāue fakalelei faka’ekonōmiká mo e founa ngāue ke tokonia ‘a e kulupu ko eni. Ko hono tokangaekina ‘a e ngaahi palopalemá ni ‘oku mahu’inga eni he fakamālohia ‘a e māketi ki he kau ngāué pea mo lelei fakalukufua ki he anga ‘o e nofó. Ko e taimi pe eni ke tau ngāue ai ke fakapapau’i ha kaha’u lelei ‘oku tu’uloa, matu’uekina mo tu’umālie ma’a e kakai ‘o e fonuá.

‘I hono fakakātoá ko hono fakahoko ko ia ‘o e ngaahi fokotu’utu’ú mo e polokalama ngāue ‘o fakapatonu ki he ngaahi fiema’u vivili ‘a e kulupu tu’u laveangofua he sōsaieti pea mo hono teke ‘o e tu’u’anga ua fakalalakaka kātoá. ‘E malava ke a’usia ‘e Tongá ni

e Tonga kotoa e taumu'a ngāue ki he kakai nofo masivesivá, lelei fakalukufuá pea lava ke tau kau atu ki hono tokoni'i 'o e palopalema 'o e 'ikai ke 'i ai ha kau ngāué.

'Eiki Sea, 'oku tupu pe e ngaahi fakamole ki he vāhengá, monū'ia fakapa'angá mo e ngaahi polokalama fakasōsialé 'oku 'i ai e pole lahi ai hono mapule'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e Pule'angá ki he kaha'ú. Ko e ngaahi founa 'oku fokotu'u atu he patiseti neongo 'oku lelei he taimi nounou ka 'oku mahu'inga ke muimui'i pau 'i he taumu'a fakasi'sisi'i 'a e ngaahi pole fakapa'angá. Kuo pau ke vakai'i 'e he Pule'angá ha ngaahi ngāue ke fakapalanisi e Patiseti 'i he kaha'ú.

'Oku hokohoko atu 'a e kei fakafalala e ngaahi tokoni mei tu'apule'anga ki he taumu'a ke fakasi'isi'i 'a e pole fakapa'angá mo mahu'inga ai ki he Pule'angá ke fo'u ha ngaahi palani ngāue pe ko ha toe founa 'oku fakapa'anga kehe pe ke ngāue ke malava ke fakahoko pe 'a e ngaahi poloseki fakatatau ki he patiseti 'oku fakapapau'i. 'I he 'ene pehē kei malava pe 'e he Pule'angá ke fakahoko 'a e ngaahi poloseki 'o fakatatau ki he palani ngāue pea a'usia e taumu'a 'oku fakalalakaká.

'I hono fakakātoá 'oku hā mai mei he Patiseti 'a e tokanga lahi ki hono langa 'o ha sōsaieti 'oku kau kātoa, fakafou he ngaahi ngāue ki hono solova 'a e ngaahi fakafe'atungia ki he akó, tokanga'i e mo'uilelei, ma'u ngāué, kau atu he ngaahi ngāue faka'ekonōmiká. Ko e taumu'a ai pe ia 'a e Pule'angá ke a'usia 'e he Tonga kotoa ha ....

<006>

Taimi: 1220-1225

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... kaha'u lelei pea mo napangapanga mālie 'a e ngaahi faingamālie pea mo hono matu'uaki 'o e ngaahi pole.

Ko e ola 'o e ngaahi fua fatongia ki he ngaahi taumu'a ngāue.

'Eiki Sea, 'oku hā mai he Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2025, 'a e malava ke a'usia he Pule'anga 'a e ngaahi tāketi 'i he Patiseti.

'I he ngaahi taumu'a ngāue fakapa'anga. – Ko e makatuliki e ngaahi tu'utu'uni fakapa'anga, na'e fo'u ia he malumalu e ngaahi makatu'unga 'e 3. 'A ia ko e 'uluaki, leva'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga. Ua, fakapotopoto'i e Patiseti kuo vahevahe pea mo e tolu, ngāue'aki fakapotopoto 'a e Patiseti ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a, 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'i hono pule'i mo e ngāue fakapa'anga 'a e fonua.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā, fakamolemole e, te ke ki'i ngata ai ho'o me'a, koe'uhi pe ko 'etau taimi, tu'utu'uni 'etau taimi. Kau Fakafofonga, ko e me'a e Minisitā heni pea mou me'a 'i Falé ni, na'a mou kole mai ke nofo ma'u e kau Minisitā heni pea nau nofo ma'u nautolu heni, mou me'a moutolu kitu'a. Ko e kau Minisitā, fē homou 'Eiki Palēmiá. Ka toe fai leva ha tau me'a 'nai mou me'a 'i Falé ni na'a mou kole kau Fakafofonga ke me'a heni kau Minisitā, kae kehe tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'a e Komiti Kakato 'o Fale Alea)

Faingamālie mai tali Pule'anga ki he hoha'a kau Fakafofonga Kakai he 'isiu fekau'aki mo e lavea lahi e neesi e potungāue

'Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou'eiki, fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā he fakamalanga 'oku lolotonga fakahoko 'i he Komiti Kakato, ka ko e fehu'i na'e 'ohake he 'aneafi. Pea na'e tuku e faingamālie ki he Hou'eiki Minisitā e Pule'anga, ke nau fakakaukau'i e tali. Pea ko u tui mahalo ko e 'uluaki tesa pe eni 'oku tokanga ki ai 'a 'Eua 11. Pe 'e fakafiēmālie 'a e tali mei he Hou'eiki Minisitā pe 'ikai, 'a e ngaahi fehu'i ko eni kuo 'ave, 'a ia ko e 'uluaki fehu'i, fekau'aki pea mo e neesi 'i Falemahaki, mahalo ko e 'Eiki Minisitā Mo'ui, mai pe ha tali ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga.

Tali mei he Pule'anga ki he me'a ne hoko lavea lahi 'aupito neesi lolotonga faifatongia

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito 'Eiki Sea pea 'oku fiefia atu pe motu'á ni ia ke fai ha tali pea 'oku 'ikai ke 'i heni e Fakafofonga, 'oku sai pe mahalo ka u tali atu pe au ki he Fale. Sea, 'oku ko hono mo'oni, hangē pe ko e mou mea'i pe moutolu, ko e fatongia pe e motu'á ni ia ke tali ki he ngaahi fehu'i ko eni. He 'oku 'i ai e ongo'i lahi 'aupito he Potungāue e me'a ko eni 'oku hoko, koe'uhi ko e motu'á ni pe ka 'oku ongo'i 'aupito pe ia he 'e kau ngāue mo e pule he tafa'aki ko eni. He ko e fakamatala ko ia 'a e pule ki he tafa'aki ko eni, ki he va'a fakalelei 'atamai, ko e toki hoko eni ha me'a pehē ni, ta'u eni 'e 30 tupu mei mei 40 'a 'ene ngāue he Potungāue Mo'ui, ko e toki hoko eni ha lavea ki ha kupu 'o e Potungāue. Pea 'oku mau ongo'i lahi 'aupito pe. Mahino 'aupito pē, 'a e ko e me'a ki he tokotaha ko eni 'oku lavea, ko u tui he 'ikai ke u fu'u lave lahi ki ai. Ko e me'a pe ke 'ohake heni, lavea lahi 'aupito, pea 'oku 'i ai 'a e ongo'i 'ofa 'a e motu'á ni ki he fāmili ko eni. Mau fai foki e fiema'u pe ke a'u lelei 'a e fakamatala ki he hoa e tokotaha ko eni kae 'uma'ā honau fāmili, fakamahino'i e tu'unga 'oku 'i ai e si'i neesi ko eni.

Ko e fakamatala 'oku 'omai kiate au 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e ongo mātu'á pea ko u faka'amu pe ke 'oleva 'e fu'u talanoa'i 'a e tūkunga 'oku 'i ai 'a e si'i neesi ko eni 'oku faingata'a'ia, kae 'oleva ke mahino lelei 'aupito e fakamatala ki he fāmili.

Ko e me'a ko e ki hono ngāue 'oku fai ki he faitūkingata 'a e kau ngāue, tautefito ki he tafa'aki ki he tafā, pea 'oku 'i ai pe foki pea mo e *specialist* mei 'Aositelēlia 'oku ngāue he tafa'aki e fakamohe he Potungāue he taimi ni pea 'oku fai ...

<007>

Taimi: 1225-1230

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... pē mo e, 'oku lolotonga talu pē mei he kamata 'a e tokoto 'a e tokotaha ko eni 'o fai e fepotalanoa'aki mo e kau *specialist* 'i muli. Pea ko e kātoa 'o e ngaahi, 'oku 'omai ki he motu'á ni ko e ngāue ko eni 'oku fai ki heni 'oku fakafiēmālie 'aupito pē e ngāue ko eni 'oku fai 'e he kau ngāue 'i Tongá ní. Pea hangē ko 'eku lave 'anenaí na'e 'ikai ke u fu'u 'alu ki he fakaikiiki ko e 'uhingá 'oku fiema'u ke mahino 'aupito 'a e ngaahi fakamatalá ia ki he fāmili.

Ko e me'a ko e ki he kiliniki ko ia 'i Hu'atolitolí, 'osi fai pē e ngāue ki ai, ko e fika 'uluaki ia he taimi ni ke ma'u e malu 'a e kau ngāue. Pea 'oku 'osi fai pē foki 'a e lipooti maheni ia ki he kau polisí he ko e taha foki eni ko e *assault* eni pea 'oku 'osi lolotonga fai pē fakatotolo ia e kau polisí mo 'enau me'a angamaheni. Ka ko e taimi ní 'oku mau feinga'i ke malu 'a e kau ngāue ko e fika 'uluaki ia pea 'oku 'osi fakatokolahi pē 'a e kau *security* he kiliniki ko eni 'i Hu'atolitolí.

Ko e me'a ko ē ki he toe manatu'i 'e tahá, 'oku kei 'i ai pē mo e kau mahaki kehe pea 'oku kei 'i ai pē mo e fatongia ia 'a e potungāué ke tokanga'i kinautolu. Ko e taha 'o e me'a 'oku mau ongo'i 'i he taimi ní, tau feinga foki ke tokoni'i e Tafa'aki ko eni Fakalelei 'Atamaí pea neongo e fakaloloma e me'a 'oku hokó ka 'oku mau faka'amu ke 'oua 'e hoko eni ko ha me'a ke to'o ai 'etau tokanga ki he kakai ko ení. He ko e kakai ko ení ko hotau fanga tokoua pē pea neongo pē 'oku 'i ai e me'a 'oku hoko ka 'oku, 'a ia 'oku fai pē tukuingatá ia ke kei hokohoko atu pē 'a e ngāue tafa'aki ko ení 'aki hono 'ave 'a e faito'o ki hotau fānau ko eni kae ki'i *time out* 'a e kau ngāué.

Hangē ko 'eku lave 'anenaí ko e palopalema foki eni ko 'ene toki hoko eni pea 'oku 'ikai ke ngata pē he kau ngāue ko ia 'i Hu'atolitolí ka 'oku ne toe uesia mo e kau ngāue ko eni 'i Vaiolá tautefito ki he tafa'aki ko ení. 'A ia 'oku 'i ai pē mo e fiema'u ia ke toe tokoni'i mo e kautama ko ení faka-*mental health* ke mahino 'oku tūkunga lelei 'enau mo'ui faka-fakakaukáu ka ko e anga pē tu'u he taimi ní.

'Oku 'i ai foki e palani kehe ia ki hano *review* 'o e va'a ko eni pea ko e palani ko iá 'oku mau tui pē 'oku tonu ke fai fakalelei' he ko e me'a eni ia ko e, neongo pē ko e palopalema eni ka ko e faingamālie eni ia ke toe fai hono *review*. Mahino foki, 'oku ou tui 'oku 'osi mea'i pē 'emoutolu 'etau *Mental Health Act* pe ko e Lao ki he Fakalelei 'Atamaí, 'oku 'osi 'i ai pē mo e komiti ai ko e *Advisory Committee* ke nau siofi hono anga hono tokanga'i e lao ko ení hono fakalelei 'aki e 'ū kiliniki 'a e fonuá. Pea ko u tui 'oku 'osi maau pē fakalaó ia pea ko e fatongia ia 'o e komiti ko iá ke nau lipooti mai ki he motu'á ni kapau 'oku 'i ai ha ngaahi *risk* 'oku nau hanga 'o fakatokanga'i 'oku ala hoko ki he ngaahi me'a ko ení.

Ko hono mo'oní 'e toe fai ha, ha fai 'a e *review* pe toe siofi ange fatongia ngaahi komiti ko iá mo ha founa lōloa ke hoko 'a e fo'i palopalema ko ení ke toe fakalelei'i ange 'a 'etau tokanga'i ko ia 'a e si'i kakai ko eni 'oku puké 'i he fiema'u 'a e fakalelei 'atamaí kae toe tautautefito ki he *safety* mo e hao ko ia 'a e kau ngāué.

Ko e ki'i lipooti nounou pe ia Sea ka 'oku, 'oku ou tui pē ko e taimi ni 'oku, ko e taimi eni 'oku tonu ke fai ha sio ki he palopalema ko ení ko ha faingamālie ke tau sio fakalōloa pe ko e hā ha me'a 'e toe ki'i sai ange ki he malu 'a e kau ngāué. Taimi tatau ke toe fakamālohia ange hono tokanga'i fakalelei 'o e kakai ko eni 'oku uesiá. Mahalo ko ia pē he taimi ní Sea mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā Mo'ui. Hou'eiki toloi e Falé ki he 2.

(*Na'e toloi e Falé ki he 2.00 ho'atā.*)

<002>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, na'e toloi mai 'a e Falé mei he 12 ki he 2, lolotonga fakahoko 'e he Pule'anga 'ene tali ki he fehu'i na'e 'ave atu 'aneafi. Pea 'oku ou tui kuo 'osi mahino 'a e tali ko ia mei he Minisitā, ka te u tuku 'a e faingamālie kia Tongatapu 7 na'a ne 'ohake ene fehu'i ke 'omai ha'o tali ki he tali ko eni mei he 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, pea tapu pē ki he Sea pea tapu ki he kau Mēmipa. Ko ia Sea, na'a ku 'amanaki mo au ia ki he hoko atu 'e he Minisitā ki he Pilīsone, koe'uhi ko e mahu'inga ke tau mahino'i 'a e anga 'o e fo'i *system* ko ē hono tokanga'i 'a e fa'ahinga ko eni Sea. Na'a ku 'amanaki 'e 'i ai ha tali pea mei he Minisitā ko eni 'o e Pilīsone he ko e fakatamaki na'e hoko ai, he ko e mahino ko ē kia au Sea he fakamatala mai he'eku ta'ahine ko e kau *high risk* 'oku 'ave ki he pilīsone. Ke tau sio angē pē ko e hā 'a e palopalema he fo'i *mechanism* ko ia 'oku 'ikai ke lava ai 'o malu'i 'aki 'a e 'uluaki, 'enau 'uluaki 'ilo 'oku *high risk*.

Pea mo e me'a pē ko ē 'i he Sāpate Sea, a'u ki he ngaahi fai'anga lotú Sea, kau faifekau mo e, 'oku nau lea mai ki he *issue* ko ia. Pea 'oku ou tui ko e hoha'a ko ia ko hono solova hono tali ke mā'ala'ala pē, 'e tokoni lahi ia ki he melino pea mo e *confident* 'a e kakai he Fale ni Sea, mālō.

Eiki Sea: Tongatapu 7 ko e 'ai pē ke mea'i 'e he Hou'eiki Mēmipa ko e hā 'a e 'uhinga hono 'ohake 'e ho'o ta'ahine ene felāve'i mo e fehu'i ko eni.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai, ko hono 'uhinga he 'oku, na'e ngāue 'i he, 'oku ngāue faka-Toketā 'i he falemahaki, pea na'e, na'e *intern* 'i he va'a ko eni 'i he māhina kuo 'osi. 'Oku ne hanga leva 'o 'omai 'a e hoha'a kia au 'i he anga 'a e fo'i fa'unga ko ia Sea.

Eiki Sea: Mahino ia mālō. 'Eiki Minisitā Pilīsone, 'Eiki Tokoni Palēmia.

Fakamatala Minisitā Lao & Pilīsone ki he fānau hopoate 'oku tauhi 'i Hu'atolitoli

Eiki Tokoni Palēmia: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé, kae 'oatu pē ha ki'i fakamatala nounou pē, 'a e 'ikai ke u lava 'o fu'u 'alu kakato ki he me'a ko eni he 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai 'a e kau polisi. Pea, ka ko e me'a na'e hoko, mo'oni, mo'oni pē 'oku lavea 'a e tokotaha neesi, ko e taimi ko ē 'oku 'i he Lao ko ē e Pilīsone 'Eiki Sea, ko e fatongia 'o e kau ngāue ko ē e pilīsone ko hono tauhi mo hono liliu 'ulungaanga 'o e ni'ihi kuo mo'ua mei he Fakamaau'anga, ka 'oku a'u mai eni ia ki he Lao ko ē 'a e Fakalelei 'Atamai 'Eiki Sea, 'oku tu'utu'uni ai ke 'ave ko ē ki Tolitoli, 'a e ni'ihi ko eni. 'O 'ave ko ia pea 'oku kalasi ia 'e 3, ko e *high risk, medium*, mo e *low*.

'A ia 'oku tauhi fakataha pē nautolu, ko e makatu'unga 'i he nounou faka-kau ngāue, ko e tokotaha 'oku ne ...

<002>

Taimi: 1425-1430

Eiki Tokoni Palēmia: ... tauhi 'a e ni'ihi ko eni ko e taha pe ia e fānau tauhi 'i he pilīsone 'oku sivi'i'i honau 'ulungaanga mo 'enau ngāue pea 'oku tuku mai leva 'o hōtele 'i he fale ko ē 'oku 'i ai e ni'ihi ko eni, ka ko e fale ko eni na'e langa hangē pe ia ha *hall* 'oku 'ikai ke fakaloki. 'A ia 'oku faka'amu ke tu'u pehē.

'I he'ene tu'u ko ē he taimi ni 'oku 'ave leva 'a e loki 'e taha 'a e ongo neesi ki he hōtele ko ia pea ko e taha 'oku 'i ai 'a e neesi mo fai e sio ki ha founa 'e malu ange 'a e kau ngāue. 'Oku 'ikai ko ha toki hoko eni kuo 'osi hoko pe 'a e ngaahi palopalema tatau kimu'a, ka ko e anga pe foki ia Sea 'a e feohi mo e ni'ihi ko eni, kuo pau pe ke pelepelengesi 'a e ngāue mo kinautolu.

Pea ko e me'apango pē ko e hoko 'a e palopalema ko eni. Ko e 'ū fakamatala eni ko ē 'oku lolotonga 'osi hiki ia 'e he kau polisi 'oku nau ngāue ki ai ke fakapapau'i 'a e tu'unga ko ē na'e 'i ai 'a e me'a ko eni. 'Oku ou kole pe Sea ke talisi'i pe 'a e fiema'u 'a e Falé koe'uhi 'oku lolotonga fai 'a e ngāue 'a e kau polisi ke lava ia 'o 'atā lelei mai pea toki toe lava 'o 'oatu ha fakamatala kakato ki he Fale mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia kātaki kapau 'oku 'i ai ha'o tali ki he ngaahi fehu'i 'o fekau'aki mo e tu'utu'uni ki he Sāpate.

Tali Pule'anga na'a nau fakamafai'i 'a e ngāue ne fai Sapate 'o fakatatau ki he Lao he na'e 'i ai ngāue fiema'u ke fakavavevave

'Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea fakamālō atu ki he Fakafofongá e 'omai e fehu'i ko eni na'e lahi pe 'a hono tālanga'i. 'Io Sea na'e fakangofua he Pule'angá ke fai e ngāue ko eni 'oku fakatatau pe eni ki he Laó Sea. Pea 'oku ou kole fakamolemole atu ki he kau taki lotu kapau na'e uestia ai 'enau anga 'enau tui mo e fakafōtunga na'e fai. Ka ko e mea'i pe he Fale ni Sea ko e kupu lao pe ia eni ia 'oku faka'atā mai ha 'i ai ha ki'i ngāue 'oku fakavavevave 'e lava leva 'o faka'atā ia Sea. Na'e ki'i lahilahi foki 'a e 'uha hangē pe 'oku mou mea'i ka na'e 'i ai e kole mai. Na'e 'ikai ke to'o ngofua eni ki he Pule'anga pea fuatautau e ngāue 'oku fai pea na'e faka'atā ia ke fai pe ki'i ngāue kae 'oua 'e fu'u fakahoha'asi e... 'a ia na'e fai pe ngāue heni 'o fakatatau ki he lao Sea na'e 'osi fai pehe ni kimu'a hangē ko ia ko e mala'evakapuna Ha'apai ngāue fakavavevave mo ia hangē ko e ...ko e *example* lelei 'e taha Sea taimi 'oku tau mai ai ha vaka tōmui mai he 12 'oku kole mai leva 'a e kautaha vaka ke faka'atā mu'a kae hopo 'a e kau pāsese ia ki 'uta kae toki fakahifo 'a e koloa ia he Monitē ko e 'uhinga ko e *conditions* ke nau nofo ai 'i vaka mo e alā me'a pehē. Ka ko e me'a angamaheni pe 'oku mea'i he Fale ni hono faka'atā e Sapate ka hū ha kau tokoni pe 'alu ha kau toketā ki he 'otu motu mei Tonga ni pe ko e ha'u 'omai ha mahaki. Ko ia ka ko e puipuitu'a pe ia pea mo e fakahoko atu pe na'e faka'atā 'a e ngāue ko eni ko e 'uhingá pe na'e 'i ai 'a e me'a fakavavevave ke fai pea ko e tu'unga pe ia na'e 'i ai 'a e faitu'utu'uni ko ia Sea mālō.

Tokanga Tongatapu 7 ki ha faingamalie ke fakafolau fakafalemahaki e neesi fai ki ai e hoha'á

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ki'i *follow on* pe Sea ki he Minisitā Mo'ui ki he tu'unga fakafaingata'a'ia ko eni 'a e mahaki pe 'oku 'i ai ha fa'ahinga faingamālie ki hano fakafolau fakafaito'o pe ko e hā ha, he ko u tui pe na'e 'ohake pe he kakai 'a e mahu'inga ke fai ha tokanga ki he *victim* ko eni he ko 'ene lavea he *line of duty* pe 'oku 'i ai ha fa'ahinga fakakaukau ke fakafaingamālie'i hano fakafolau fakafaito'o.

Tali Pule'anga fai honau lelei tahá hono tauhi e mahakí

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'aupito hūfanga pe fakatapu 'atā pe ke fai ha ki'i tali atu ki he fehu'i ko eni. Hangē pe ko 'eku lave 'anenai Sea na'e talu pe kamata mai hono tokanga'i 'a e tokotaha ko eni he Falemahaki Vaiola na'e 'osi fai pe 'a e fepōtalanoa'aki mo e kau *neurosurgeons specialist*...

<003>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Mo'ui : .. 'i muli. 'Oku 'i ai pē foki mo e toketā mataotao 'oku lolotonga ngāue he Potungāue Mo'ui ko e *anaesthetist specialist* mei 'Aositelelia pea na'e 'osi fai pē hono, fai e lipooti mo e tu'unga 'oku 'i ai e tokotaha ko eni mo e lahi hono lavea mo e ngaahi ola 'o e *scanning*, pea ko e fale'i pē mei muli, nau pehē pē 'oku fe'unga pē faito'o ko eni 'oku fai he taimi ni 'e he kau toketā 'oku fai 'i Tonga ni. Kapau na'e 'i ai na'e 'i muli 'a e tokotaha ko eni he'ikai ke toe liliu 'enau founa 'anautolu fai e faito'o. Ka ko e, 'i he taimi tatau pē 'oku kei fai pē 'a e fepōtalanoa'aki Sea hangē pē ko 'eku lave 'aneuhu. 'Oku mau faka'amu foki ke 'uluaki *brief* 'a e fāmili ke 'uluaki *brief* 'a e fāmili ke mahino kiate kinautolu 'a e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e tokotaha faingatā'ia, pea toki 'omai ke 'oatu 'e he *media* e tu'unga 'oku 'i ai. Ka 'oku te'eki ai ke tuku 'oku hokohoko atu pē 'a e fengāue'aki ko eni. Pea ko hono mo'oni 'ona ia ko homau lotó ke fai'aki 'a e lelei tahá, fai'aki e tauhi e tokotaha ko eni 'i Tonga ni pē 'i muli. Mālō Sea.

Fokotu'u ki he Minisita Mo'ui 'oua ta'ofi ha'ane faitu'utu'uni ke fakafolau fakafalemahaki 'a e mahaki ki muli koe'uhi ko e palopalema fakapa'anga

Paula Piveni Piukala : Sea mālō Sea. Ko e fokotu'u pē Sea 'a e motu'a ni, ke tau 'oange mu'a ha mafai ki he Minisitā Mo'ui ke 'oua te ne *hold back* ha faitu'utu'uni ki hono fakafolau 'a e tokotaha ko eni 'o tupunga ko ha tōnounou fakapa'anga. 'Oku ai 'eku faka'amu ke tau *response* ke tau hanga 'o ma'u e *confident* 'a e kau *front liner* 'i he Potungāue ko eni, ke 'oua te nau hanga 'e he *issue* ko eni 'o *deter* kinautolu ke 'ikai ke nau *commit* 'enau ngāue koe'uhi ko e fa'ahinga *risk* ko eni.

Ko e 2 pē Sea ko e 'uhinga ko e taimi patiseti eni 'oku hā mai mei he fakamatala 'a e Tokoni Palēmia, ko e *issue* ko eni 'i Tolitoli 'oku 'i ai 'a e nounou fakakau ngāue Sea. Ko e mahu'inga foki eni hono *institutionalise* 'a e va'a ko eni, ke 'i ai hono palani mo hano kau ngāue ke ne fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e *standby* 'i ha fa'ahinga *cause effective mechanism*. He ko hono 'uhinga Sea, he ko e, neongo ko e ta'u 'e 30 e fakamatala 'e he Minisitā Mo'ui, ka na'e toki kamata pē ki'i va'a ko eni hono *identify* ki ai 'a e kau *high risk*. Ka 'oku ou tui te tau toki talanoa ai he taimi 'e 'omai ai e patiseti 'i ha fa'ahinga fakakaukau ke *mitigate* ke 'oua toe hoko ke 'oua toe. Ko hono mahu'inga pē hoko e 'u me'a ko eni Sea ko 'etau ako ai pea fai ha me'a ki ai. Mālō Sea.

'Eiki Palēmia : Sea kole pē ke u tali atu pē fakafofonga'i atu 'a e Pule'anga. Hangē ko e me'a ko ia 'a Tongatapu 7, fakamālō au he pou pou mo e ngāue ke tau tokanga'i 'etau kau ngāue, pea ko e me'a pē eni ia 'oku fai ko eni 'e he Pule'anga Sea. Ko e fepou pouaki pea kuo 'osi fakahoko pē ki he Minisitā Mo'ui ha pē ha me'a 'a e Pule'anga 'e ala fai, pea ne fakahoko mai pē 'e ia. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha loto si'i ia ki he tafa'aki fakapa'anga. Ko e me'a ko eni ko ē ki he malu mo e 'ū alā me'a pehē ko u kole pē au Sea, 'oleva ke tau ngāue atu ke tau tuhu pē ko hai 'oku me'a, ko e 'uhinga 'oku kei fai e fakatotolo. Ko u tui 'oku taau pē ke tuku ke fai 'a e ngāue ko ia kae 'oua te tau fai 'etautolu ha me'a he taimi ni.

Ka 'oku fakafiefia 'oku 'i ai 'a e pou pou mei he kau Fakafofonga 'o e Kaka'i ki he 'etau tokanga'i ko ia 'etau kau ngāue. Ko e 'uhinga pē ke 'oua 'e ongo'i manavahē ai mo 'ikai ke malu ai kinautolu ka ko e fakafofonga'i pē ia Sea 'a e Pule'anga 'i he fakahoko atu 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema 'emau pou pou kakato ki he Minisitā Mo'ui ki he'ene faitu'utu'uni ko eni 'i he tafa'aki fakapa'anga. Pē ko e hā 'enau tu'utu'uni faka-toketā ka 'oku mau pou pou kakato ki ai. Mālō Sea.

Fehu'ia 'Eua 11 'a e fa'ahinga ngāue fakamalu'i fai ki he ni'ihī fakahoko fatongia 'i Hu'atolitolī

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki pē ka u 'ai pē mu'a ha ki'i fehu'i he 'uluaki 'i he me'a pē ko enī ki he Minisitā ko enī 'o e Pilisone. Ko e ki'i fehu'i pē ko e hā 'a e *arrangement* fakamalu'i pē ko e *security* koe'uhi ko e fa'ahinga ko enī ko e kalasi taupotu taha enī ko ē 'i he *risk*. Pē ko e hā leva, koe'uhi ko e 'ātakai kehe foki ia 'oku nau 'i ai ko e 'ātakai pilisone ia. Ka ko e fehu'i pē ko e hā leva 'a e malu'i 'oku 'oange ki he kau ngāue mo e kakai mei tu'a 'oku nau ō atu ke fai fatongia ki he kulupu ko enī.

Kole mei he Pule'anga ke tukuange ha taimi ke fai ha sio ki ha founa ke toe malu ange ai kau ngāue 'i he pilisone

'Eiki Tokoni Palēmīa : Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki ...

<004>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Tokoni Palēmīa: ... ki he Mēmīpa e Fale 'Eiki Sea ko e tokanga taupotu 'oku fai felāve'i mo e ni'ihī ko enī ka ko e ni'ihī ko enī 'oku 'i ai pē honau, he'enau 'ulunganga 'Eiki Sea hangē pē ko e taimi ko ia na'e to'o ai e Kōviti fai hono feinga'i ke malu'i e me'a ka 'oku 'ikai ke lava ia 'o malu'i 'o vave ai 'ene mofele 'a e me'a ko enī 'i Tolitolī. Ka ko e ngāue ko ē 'oku fai e sio ki ai kole atu Sea ke ki'i tuku mai pē mu'a ke fai ha vakai lelei ki ai ha founa ko e taha 'o e ngaahi founa 'oku faka'amu ki ai e potungāue ke fakalokiloki 'a e fale ko ia 'oku nofo ai 'a e, tauhi ai 'a e ni'ihī ko enī koe'uhi ke lava 'o loka mo malu'i 'i hono taimi.

Ko e tu'u lolotonga 'oku ngāue'aki pē fo'i fale hangē ha fo'i *hall* ka 'oku 'i ai e faka'amu ke lava ke fai e 'ū ngāue ko ia Sea ka 'oku, ko e me'a pē ia 'oku ala fai he taimi ni mo tali ai ke ma'u mai e lipooti ko ē ngāue 'a e kau polisi mo e 'ū me'a ko ia 'e lava ke fai ai e sio ki ha founa mo ha me'a 'e fai. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko u, ko u faka'amu pē mu'a ke kapau 'e maau e lipooti ia pea 'omai he koe'uhī ko 'ene toki hoko enī koe'uhī kuo lau ta'u pē foki 'a e 'a e fai e 'a'ahi ia ko enī 'a ia ko 'ene toki mahino 'a'ana enī 'oku 'i ai 'a e ngāvaivai ia 'i he malu'i ko ē 'oku fai ki ai e 'uhinga. Pea koe'uhī foki ia Sea nau ...

'Eiki Sea: 'Eua 11. 'Oku 'ikai ko ha taimi enī ke fai ha fakamalanga.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea.

'Eiki Sea: Ko ho'o fehu'i na'e 'osi 'ave pea nau tuku e taimi ke 'omai ha'anau tali ke u hanga 'o fakama'ala'ala atu Hou'eiki e taimi ko enī taimi makehe 'oku faka'atā atu he Sea ke fai ai homou fehu'i. Ko e fehu'i ke 'ave hangatonu fiema'u ke makatu'unga e fehu'i 'i ha fiema'u vivili pē ko ha me'a 'oku mahu'inga ki he fonu'a mo e kakai. Ko 'etau 'asenita mahu'inga mo e patiseti. Ka te u 'oatu e fakatātā ki he 'uhinga 'a e faka'atā atu ko ena he koe'uhī ko e ngaahi taimi ko ē 'oku 'omai mei he Pule'anga 'oku 'i ai e 'amanaki ko e ngaahi palopalema ko ē 'aho ni 'e solova'i he Patiseti 'apongipongi mo 'ohake e ngaahi *issue* ko enī 'i he vouti totonu ko enī 'oku felāve'i pea mo e ngāue ko ē pilisone pehē foki ki he falemahaki. Ko e taimi ia ke 'ohake ai 'a e palani ngāue ko fē ivi 'oku 'ave he Pule'anga ki he ngāue ko ia. 'Oku 'i ai ha palani pehē pē 'ikai? Hou'eiki ko e taimi ia ke 'ohake e ngaahi fehu'i ko ia ko u fiema'u pē ke u tu'usi hifo e ngaahi fehu'i ko enī koe'uhī 'oku 'i ai e taimi mo e feitu'u ke fakahoko ai

Fakafofonga te u faka'atā pē 'a'aku e fehu'i makehe koe'uhí 'oku makatu'unga he ngaahi fiema'u vivili 'oku 'i ai e tokotaha 'oku lolotonga tokoto 'i falemahaki.

Fehu'ia 'Eua 11 pe ko e hā 'a e ngāue fakafokifa na'e makatu'unga ai faka'ata ngāue Sapate

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e, ko 'eku fehu'i faka'osi ki he me'a ko eni ki he Sāpate 'oku mahino foki he ongo me'a 'e ua ki he Sāpate ko e ko e me'a fakafokifā pea mo e ngaahi me'a 'oku, 'oku 'ikai ke ala toloi pea mo ha *essential services* mo ha me'a 'oku mahu'inga. Ka 'oku ou fie 'ilo pē mei he 'Eiki Palēmia pē ko e hā 'a e me'a fakafokifā mo e ngāue na'e 'ikai ke ala lava 'o tuku na'e 'uhinga ai 'a e tu'utu'uni ko 'eni.

'Eiki Palēmia: Ko e ngāue ko eni ki he langa e *indoor stadium* Sea mālō.

Tui 'Eua 11 na'e 'ikai fakapotopoto faitu'utu'uni Pule'anga ke makatu'unga ai ngāue Sapate ne fai

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tui ko e 'uhinga ia e hoha'a mai ko ia 'a e kakai he 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o ma'u e ongo fo'i me'a 'e ua. Ka ko 'eku 'uhinga Sea he koe'uhí ko e tu'utu'uni ko ē na'e fai ki ai 'a e talanoa 'i he keisi 'a Ha'apai 'a e Tu'utu'uni ko ē 'a e Kapineti he 2006 na'e fakapotopoto. Na'e tu'utu'uni ki he TAL *power* ka na'e 'ikai ke fakaava ia na'e 'oatu pē ia mo e ngaahi me'a pau ko e me'a pē 'i he fakatu'utāmaki 'e ala hoko ko e me'a pē ia te mou ō ai 'o fakaava e mala'evakapuna, ka 'i he hā mai ia ko eni kapau ko e ngāue *construction* 'oku tapu 'aupito pē ia 'i he kupu 6 'e Sea kupu 6 (1) (c) 'oku talamai pē ia ke 'oua 'e fai ha ngāue langa. Ka 'o kapau ke langa pea ke talamai ...

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole pē ke u fakatonutonu atu au kae 'uhinga ka tau 'osi, 'oku 'omai e mafai ki he 'uhinga ki he Pule'anga ke ne lava 'o kapau 'oku ne pehē 'oku fakavavevave e ngāue ko ia pea 'e tokoni ki ha me'a 'e tonu ke fai. Pea ko e, ko e, ko e fakakaukau fakapotopoto tahā pē ia. Na'e 'ikai ke pehē ia na'e tu'o taha e kole mai ka na'e fai pē sio pea na'e 'uhinga ai ko ē hono faka'atā. Pea ko e tali pē ia 'e 'oatu 'o kapau te ke toe 'eke mai koe ha fehu'i 'e taha ko e tali pē ena na'e 'osi 'oatu. Ka tau 'alu ā 'o kapau te ke toki 'eke mai he me'a 'a e Potungāue Polisi sai pē ia 'e toki ala toe tali tu'o tolu atu ai. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e, ko 'eku 'uhinga pē ke tali e hoha'a mai ko ē 'a e kakai ke fakamahino'i pē ia ko e me'a ia ko eni na'e tuku pē ia ki he nima fakapotopoto ko ē e Pule'anga. Pea ko e, ko e me'afua ia 'oku 'oange foki 'a e, 'a e ...

<005>

Taimi: 1440 – 1445

Taniela Fusimālohi: ... Ko e mafai ki he Minisitā ke fakapotopoto. Ko e tu'utu'uni ko ē he 2006 na'e *apply* ki he keisi 'a Ha'apai na'e fai ai e lāungá. Na'e 'osi talamai pe ia na'e 'osi faka'atā pe TAL ia na'e 'ikai ke fiema'u ia ke toe fakangofua ko e hā hono 'uhingá. He na'e 'osi 'oange pe tu'utu'uni he 2006 ke fai fakapotopoto pe ko e toki fakaava pe 'a e mala'e vakapuná ka hoko ha fakatu'utāmaki

'Eiki Palēmia: Ko ia fakamolemole atu Sea ke 'ai mu'a ki he Fakafongá ke ne mea'i pe ko e toki ngaahi eni e mala'evakapuna eni 'o Ha'apai eni he ta'u kuo 'osí pe. 'Ikai ke u 'ilo 'e au ki he 2006 'oku me'a ki ai. Ka ko e toki ngaahi eni na'e toki fai eni 'e Fakafongá pea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe ko e mala'evakapuna taimi fē na'á ke me'a ki ai, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko e taimi ko ē na'a tau talanoa ai ki he maumau Sapate ko ē na'e hoko he mala'evakapuna ko ē 'o Ha'apai na'e 'eke ki he *Solicitor General* ke fakahinohino mai angé e Laó. Talamai 'e he *Solicitor General* he'ene tohi 'oku 'ikai ke fiema'u ke toe fai ha kole ngofua ia ai he na'e 'osi fakangofua ia he 2006 tokua ke 'oange ki he *TAL* he ko e kongā ia mala'evakapuná. Ka na'e 'uhinga e tu'utu'uni ia 2006 fakapotopotó na'e 'ikai ke 'uhinga ia ke fai ha ngāue langa ia he 'oku 'ikai ko ha me'a fakafokifā ia. 'Oku 'ikai ko ha *essential services* ia. 'A ia ko e fo'i hala ia ko ē 'i he me'a ko ē na'e fai 'i Ha'apai 'oku toe hiki mai pe ia ki he fo'i me'a ko eni 'i he 'aho ní 'e Sea.

Ko e mafai 'oku mahino ia, kae ngāue'aki fakapotopoto he ko e me'a ē 'e hokó 'oku tau maumau'i e Sāpate. Sea, 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o 'ilo'i pe ko e hā e me'a 'oku tau ō ai ki he lotú he Sāpaté.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu ki he malanga 'a e Fakafofongá 'oku tau lava atu pe he taimi 'e ni'ihi ki he malanga pea 'oku fai pe hotau lelei tahá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha pehē ia 'oku tau taumu'a eni ke fai ha, ko e fai pe eni he fakapotopoto tahá. Kapau 'oku tō lalo atu ia 'i ho tu'unga fakapotopoto 'a koe, kole fakamolemole atu Fakafofonga. Ka na'e 'i ai pe e 'uhinga pea ko e 'uhinga pe ia ko ē na'e fai'aki e, ko e 'ū *essential services* ia 'oku nau kei kole mai pe. Na'a mo e folau vakapuna ke 'ave ha mahaki pe ko e 'ave ha toketā 'oku kei kole mai pē pea fuatautau ai. Hangē ko e me'a 'anenaí, mala'evakapuna Fua'amotú, mala'evakapuna, ko e 'u me'a ko ia 'oku fua tautau pe he taimi ko iá pe 'oku 'aonga ke fai 'a e me'a ko iá he 'oku faka'atā pe 'e he Laó Fakafofonga.

Pea kapau ko ho 'uhingá 'a koe ke toe lotomamahi ai e kau Taki Lotú, hokohoko atu pe ho'o me'a 'au. Pea ko eni ko u 'osi kole fakamolemole atu kapau na'e pehē 'oku feinga ke fakafih'i ho'o fehu'í, 'ikai ko e fakahoko atu pe tu'utu'uni 'i he fakakaukau ko e me'a ko iá 'oku fiema'u ke fai he taimi ko iá, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea 'oku ongo ka au 'a e Tō Folofola mai 'a 'Ene 'Afió, mou fai fakapotopoto. 'A ia 'oku 'uhinga ia kapau 'oku 'oatu ha mafai ki ho 'aofinimá, 'ikai ke 'uhinga ia ke ke fakangofua ai pe 'e koe me'a

'Eiki Sea: Kātaki pe 'Eua 11, ko 'eku feinga eni ke u muimui'i ho'o fakamalangá. 'Okú ke 'omai 'a e faka'atā na'e fakangofua 'aki e ngāue ko ē na'e fakahoko 'i Ha'apai ke fakafehoanaki 'aki e ngāue ko ē 'oku lolotonga fakahoko 'i Tonga Hai 'i Tongatapú. 'Oke faka'uhinga'i'aki na'e 'ikai ke fiema'u ke 'ave ha faka'atā ai ki he ngāue ko ē *runway* 'a Ha'apai 'o makatu'unga he tu'utu'uni na'e 'osi fakahoko he 2006. Ko e ha'u, tau pehē pe ko e ha'u, *blanket approval* pe ko ha fo'i faka'atā ki ha ngāue pe 'i he 'ai *TAL* pe ko e kautaha vakapuná 'oku 'atā pe he Sāpaté makatu'unga he me'a ko iá. Peá ke fai leva ho'o fakama'ala'ala ki he 'Ateni Senialé 'o ne fakamatala ai 'oku 'uhinga pe ia ki he ngāue 'a e mala'e vakapuná 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ki he ngāue *construction* 'o hangē ko hono fakalelei'i 'a e *runway*.

'A ia ko ho 'omai ia ke fakafehoanaki pea mo e faka'atā 'oku 'osi 'ave 'e he pule'angá ki he ngāue ko ē 'oku fakahoko 'i he Sāpaté 'i he *sports complex*. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ana felāve'i 'anaua Fakafofonga koe'uhí ko e *blanket approval* ko eni 'okú ke talanoa mai ki ai 'oku 'uhinga pe ia ki he mala'evakapuná 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ki ha langa sipoti.

'I he 'ene pehē leva 'oku fakalao 'a e faka'atā na'e 'ave 'e he Kapinetí ki Tongatapú 'i he mala'eva'inga ko eni 'i Tonga Hai pe 'ikai. Ko eni 'oku 'osi 'omai e tali me'i he 'Eiki Palēmiá,

'io. 'A ia 'oku mahino e tali 'oku 'omai me'i he Pule'angá. 'a ia 'oku mahino e me'a 'okú ke taukave'i ki ai. Ko ho poini 'a koe 'oku tonu ko e ngaahi me'a 'oku fiema'u vivili pe hangē ko ha me'a faka-emergency 'oku tonu ke faka'atā ai. Neongo ia 'oku 'i ai e mafai mo e ivi fakalao 'oku 'osi ngāue'i 'e he Pule'angá ke nau faka'atā e me'a ko eni 'oku 'osi tau ho'o poini 'a koe. 'Oku 'ikai ke ke tui koe 'oku tonu ke nau ngāue'aki honau mafai ke faka'atā. Ka ko eni 'oku 'osi tali mai 'e he 'Eiki Palēmiá na'a nau faka'atā 'enautolu ne nau tui nautolu ko e fiema'u vivili eni ia...

<006>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Sea: ... Ko ia, ko e poini ia, ko 'ene mahino ia kia au, toe ai ha'o me'a 'oku tokanga ki ai 'Eua 11.

Tui 'Eua 11 'oku hala fakamōlale pea ta'efakalotu ngāue Sāpate na'e fai

Taniela Fusimalohi: 'Ikai Sea, ko e 'ū pepa pe eni ia 'oku ou ma'u ko e 'a e lea ko e 'a e *advise* ko e 'a e *Solicitor General*, 'ene talamai na'e 'osi fai 'a e tu'utu'uni ia ki he *TAL*, koe'uhi he na'e 'ikai ke toe 'i ai ha *Ministry of Civil Aviation* ke tokanga'i e mala'evakapuna. 'I he 'ene fakatonu lea, ko e *TAL* leva eni he taimi ni, 'oku *apply* leva 'a e tu'utu'uni 'o e 2006, na'e faka'atā ai 'e he ta'u ko ia na'e fokotu'u ai ko e 'a e *TAL*, taimi ko ia. Ha'u leva 'a e *TAL* ia 'o fai e me'a ko e 'oku 'asi he lisi ke kau ia.

Ka ko e me'a ko e na'e faka'atā he Tu'utu'uni Kapineti, faka'atā pe 'a e 'ū *emergency* mo e me'a fakatu'upakē, ko e laumālie ia ko e 'o e ko e me'a ko e na'e hoko 'i Ha'apai, neongo 'ene tonu fakalaó ka 'oku hala fakalotu mo hala fakamōlale. Ko e poini tatau 'oku hangatonu mai pe mei Ha'apai ki he ngāue *stadium* ko ē he, tonu fakalao hala fakalaumālie hala fakalotu. 'Ikai ke u 'alu au ki he lotu he Sāpate, ko u mā au Sea

Taukave Pule'anga 'ikai lava ha ngāue ke fakahoko kapau 'e ngāue'aki ngaahi tui fakalotu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, kole pe mu'a ke u tokoni ange ki he Fakafofonga. Tapu mo e Feitu'u na Sea, Sea, kapau te tau 'alu ki he tonu fakalotu Sea, he 'ikai ke toe lava ha ngāue ia 'i he fonuá ni. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku lolotonga lele pe ia 'i he ngaahi founa kehekehe Sea, 'oku fiema'u ia ke ai hano tu'utu'uni fakalelei he 'oku ai e ngaahi me'a mahu'inga ia 'oku fiema'u ke fai ki ai 'a e ngaahi ngāue ko eni Sea.

Pea ko e ngaahi me'a ia 'oku totonu ke sio fakalelei ki ai e Pule'anga 'o nau fua tautau, ko e tulitulifua ko eni ko e ki he ngaahi me'a fakavavevave, kuo pau ke fai e ngāue ko ia Sea. Ko e 'omai ko eni 'a e totonu fakalotu koe'uhi ko e me'a ia 'oku angahala ia Sea, ko e māmani ko eni 'oku fonu he angahala. Pea kapau te tau nofo mo e 'uhinga ko ia Sea, ko e 'uhinga 'o e angahala mo e ta'efiemālie 'o e lotu Sea, Sea 'oku peseti 'e 50 faitotonu peseti 50 angahala 'i māmani ko eni Sea.

Pea talamai ange ha fonua, 'oku haohaoa ke lava ke 'aai e fa'ahinga Lao ko eni Sea. Sea, ko 'eku tokanga 'aku ia Sea, koe'uhi ko e 'omai e fa'ahinga faka'uhinga pehē ke ne hanga 'o pule'i mo tokanga'i mo malu'i mo fakalele e fonuá ni Sea. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'oku tau kole fakamolemole tautolu ki ai, 'io ko e me'a ko e 'oku fehalaaki, ka ko hono 'omai ko ē ke

‘omai ke tala tu’utu’uni ki ai ho Fale Sea, Sea ‘oku tonu ke fai e ‘uhinga ko eni ke fai ha sio fakalelei ki ai he ‘oku ‘ikai ke kovi, mālō

Taniela Fusimalohi: Sea, kapau ko ia Sea, pea tau to’o ā e tau hangē ā ko Fisí mo e ‘ū fonua ko ia he ‘oku ou sio ‘oku ‘ikai ke nau mālualoí nautolu, nau ō lotu he Sāpate ka nau maumau’i e ‘ū fekau ‘e 10 he toenga ko ia.

‘Eiki Palēmia: ‘E Fakafofonga ‘oku ke ‘osi puna vakapuna ‘i he ‘aho Sāpate ho’o ‘alu ki muli. ‘Oku ke ‘osi sio ‘akapulu pe sio sipoti ‘i ho’o ‘alu ki muli, talamai ‘o hangē ko koe ia ‘oku mā’oni’oni taha ‘i he’etau Falé ni. Ko au ia ‘oku fonu angahala, fo’i tōnounou ia ‘oku lahi ka ‘oku hangē eni ia ‘oku teke ia ko e taha kotoa pe ‘oku kovi tuku kehe ‘a e Feitu’u na.

Taniela Fusimalohi: Ko u mohe ‘ata’atā pe au he ‘aho Sāpate, kapau te ke ‘alu ange

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘osi te’eki ke ke ‘alu vakapuna tu’o taha ‘i ha ‘aho Sāpate, ‘o puna ‘i muli, pe te u ‘omai ‘a e *itinerary* mei Fale Alea ke mahino ai pe na’e hā

Lord Tu’ilakepa: Sea, mālō e laumālie e Sea, ko e ki’i kole ki he 11 pe ‘e lava ke ‘omai ha ki’i faingamālie ka mautolu ke mau ki’i malanga atu he isiū ko ena ‘oku ke me’a ki ai. Me’a na’a ‘oku ‘i ai ha ki’i

Fokotu’u ke liliu ā ‘a e Laó ke lava fai e ngāue ‘i he ‘aho Sāpate

Taniela Fusimalohi: Ka u faka’osi atu pe au ia pea ke hoko atu koe, ka ko u pehē ‘e au ia ke tau ‘alu mu’a ki he tonu, kapau leva ‘oku me’a pea tau liliu a leva e Lao ka tau ngāue ā tautolu ia he Sāpate. Pea kapau ‘oku ‘ikai pea tau fie nofo ai pea tau hanga ta’ofi e ngāue, pea tau nofo pe ki he laumālie ‘o e kamata na’a tau fakaava ai he na’e fakaava he fakapotopoto. Tau ‘ai pe ‘a e me’a fakatu’upakē mo e me’a ‘oku mahu’inga. Pea ko e toenga ia Sea, ‘e ‘ikai ke mate ha taha ia kapau ‘e tuku e ki’i ngāue ko e ‘oku fai pe ko e hā. Kapau ko e ‘uhinga e fakavavevave ‘i *Tonga High School* ko e sipoti, ko e *bid* ko eni ki he sipoti Pasifiki, toki fai ia he 2031, pea kapau ko e ‘ai ki he sipoti fakaako, toki fai ‘i ‘Epeleli ‘o e ta’u kaha’u.

‘Eiki Palēmia: Sea, ‘ai pe ke u ki’i tokoni atu pe, ko u ‘ilo pe au ‘oku ‘ilo pē he Fakafofongá e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e talanoá, ka ko e tokoni atu pe ‘e Fakafofonga, ko u tui au ia pau pe ke tau faka’apa’apa’i kinautolu na’a nau fa’u e Lao. Na’e ‘ikai ke fa’u ia he motu’á ni ‘ikai ke fa’u ia he Pule’angá ni. ‘O kapau ‘o hangē ko ho’o fokotu’u, ‘oku ke pehē ‘oku tonu ke alea’i ia, tali lelei ‘e he motu’á ni ke tau talanoa’i kae liliu e Lao. Kae ‘oua mu’a te tau tukuhifo ‘a kinautolu na’a nau fa’u e lao ko eni pe ko e ‘uhingá pē ia na’e ai pe e taumu’a lelei. Ka ko e me’apango pe ia ko e ‘uhingá ko mautolu ia ‘oku kovi ma’u pe ia ka fai ha ngāue ‘uhinga pe ko e fiema’u makehe pea ko e kolé atu pē ia

Fehu’ia Tongatapu 4 pe ‘e toe fai ha ngāue Sāpate he kaha’u vave maí

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole atu ki’i fehu’i pe mu’a ki he na’a lava ‘o me’a mai e ‘Eiki Palēmia, fehu’i nounou pe isiū ko eni. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, Hou’eiki Palēmia mo e Hou’eiki Fale Alea, Sea, ko ‘eku ki’i fehu’i pe ‘a ‘aku, ko e tu’u ko eni ki he kaha’u, ko hono ‘uhinga ko e tulituli ko eni e fatongia ...

<007>

Taimi: 1450-1455

Mateni Tapueluelu: ... fonuá ni ki hotau ngaahi fonua kaungā'apí. Ngalingali 'e toe hoko atu ha ngāue pehé ni 'i he kaha'ú? 'Osi mahino e kuohilí ia 'oku 'osi ia, ko e 'uhingá ki he kaha'ú. Ngalingali 'e 'i ai ha me'a pehé 'e toe hoko atu 'i he ngāue Sāpaté? Ki'i fehu'i pe ia Sea mālō.

Fakahā Pule'anga 'ikai nau palōmesi 'e toe fai ha ngāue Sāpate ka 'e makatu'unga pe 'oka fiema'u

'Eiki Palēmia: Mālō Fakafofonga. Ko e tu'u he taimi ní 'e fakatatau pē ki he fiema'u ko ē 'oku 'omai. He 'ikai te u palōmesi atu au ha me'a, te u loi atu au ki he Feitu'u na ka 'oku 'osi feinga pē eni ke 'oua 'e fai ha ngāue he ngaahi taimi pehé ko e me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a 'Eua 11. Ka ko e, na'e 'ikai ke 'i ai ha taumu'a ia ke pehé ke 'omai 'o tau pehé 'o tau maumau'i e Sāpaté. 'Ikai ko ha me'a ia 'oku mau to'o ngofua neongo e fakangofua he laó. Pea 'oku ou pou pou atu kapau 'oku me'á pea toki vakai'i ka tau faka'apa'apa'i na'e 'osi fa'u pē lao ia ko eni 'i he Fale ko 'eni 'i he kakai kimu'a 'ia tautolu. Pea kapau leva 'oku fiema'u ke liliu pea 'ai ke liliu. Mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki. Ko e me'a ko eni 'oku tau 'alu tautolu ia 'o mama'o mei he siakale fa'u laó 'o tau talanoa fakafelāsofika he taimi ni. 'E te tau taliui ki he ngaahi tu'utu'uni e, 'a e Tohitapú pe te tau taliui ki he ngaahi Lao ko ē e fonuá. 'A ia ko e tu'utu'uni ma'olunga tahá te tau taliui ki ai he tau mo'ui ko e Lao ko ē 'Otuá. He 'ikai ke lava 'etau laó 'atautolu 'o tulimui ki he Lao e 'Otuá. 'O kapau ko iá tamate'i e 'uhilá he Sāpaté, 'oua toe fai ha saoa pe lele ha vai, 'oua toe fai ha ngaahi me'akai he 'aho Sāpaté koe'uhí 'oku tapu 'a e ngāué. Tamate'i e vai, 'uhila, telefoni me'a kotoa. Te tau fakahoko ia? Te tau 'alu ki he fuakava motu'á pe te tau muimui ki he fuakava fo'ou. Ko e ngaahi 'isiu fakafelāsofika me'a faka-'Otuá eni ia 'oku mama'o ia mei he fa'u laó.

Ko 'etau fa'u e laó ke 'i ai ha faliki 'oku ma'olunga pea ne malu'i 'a e tokotaha kotoa pē mei he lelei pea mo e kovi. 'E 'ikai ke fiema'u ke 'ave 'a e *minimum standard* pe ko e faliki ko ē 'oku ne hanga 'o malu'i 'a e 'ātakai pea mo e tau'atāina 'a e kakaí ke tau ngāue'aki e faliki ko iá ko e 'ato. 'Oku hala fakalao ia pe 'oku hā atu 'eku faka'uhingá pe 'ikai. Ko 'eku feinga eni ke u hanga 'o fakafokifoki mai 'a 'etau talanoá Hou'eiki. Tau talanoa pē eni 'i he lao, makatu'unga e laó he Konisitūtoné 'omai he Konisitūtoné e ngaahi totonu mo e ngaahi monū'ia ke tau muimui ki ai. Ka ko e ngaahi mo'ui fakafō'ituituí ko e me'a ia 'a koe ke ke hanga 'o tatakí ho mo'uí 'i 'api. 'E 'ikai fakalao'i atu ho tauhi e Sāpaté.

'Oku 'omai he laó 'a e *minimum standard* ki he Sāpaté he 'ikai ke fai ha fefakatau'aki ka 'oku faka'atā he laó 'a e ngaahi ngāue fakavavevave pea mo e ngaahi ngāue *emergency*. Fiema'u pē ke ava, 'e te tau ta'ofi mo e falemahakí mo e ngāue 'a e kau toketā 'i he 'aho Sāpaté? 'Ikai. 'Oku faka-'Otuá pe ia? 'Io 'oku fakalao pe ia he 'oku 'i he 'etau Konisitūtoné 'oku faka'atā e ngaahi me'a ko iá. Ko e ngaahi mafai 'oku tukuange he, faka'atā he 'etau laó ki he Pule'angá ke nau hanga 'o faka'atā 'oku 'i ai e ngaahi makatu'unga lelei ke ngāue'aki e ngaahi mafai ko iá. Pea 'oku ko eni 'oku 'i ai e Pule'anga 'o e 'ahó 'oku nau Pule'anga fakalao pea 'oku 'ave 'enau mafai fakalao ke nau faka'atā pea ko e me'a pē Pule'angá ke nau hanga 'o faka'uhingá'i. 'Oku fakalao pe ia. Ko e me'a ki ho'omou tui ki he 'enau faka'uhingá pe 'ikai, me'a fakafō'ituitui pē 'a koe.

'O kapau 'oku ke tui 'oku fu'u fālahi 'a e matapā 'oku tukuange 'e he laó ke faka'uhingá'i 'e he Pule'angá 'a e ngāue 'i he Sāpate pe 'ikai, mou fa'u mai ha lao ke ki'i tātāpuni hifo e matapā ko iá. Kae 'oua te tau hanga 'e tautolu 'o faka'uhingá'i heni, 'oku 'ikai ko e feitu'u eni ke tau faka'uhingá'i pe 'oku mou lotu mo'oni pe 'ikai. 'Oku 'ikai ko ha feitu'u eni ke tau fua tautau

e me'a ko iá, tau nofo pē 'i he laó. Ko e me'a eni 'oku faka'atā he laó pea 'oku 'osi 'omai e tali mei he Pule'angá ko 'enau faka'uHINGÁ ē. Pe te ke tali pe 'oku ke fiamālie ki ai pe 'ikai, ka ko e me'a eni ia 'oku hanga 'e he Pule'angá 'o 'omai 'o makatu'unga 'i he'enau fuatautau he Kapineti 'enau ngāue 'oku faí.

Ko 'etau ngāue Hou'eiki ko e Patiseti, te tau fakaivia'i e ngāue 'a e Pule'angá pe 'ikai? Te tau fakaivia'i 'a e ngāue 'i Tolitolí pea mo hono pou pou'i e ngāue 'a e kau neesi, te tau malu'i fēfē nautolu ko ē, hā e lahi e pa'anga 'oku tau 'ave ki Hu'atolitolí ke malu'i e kau pōpulá mei he kau ngāue mei he kau neesi. 'Oku ou fakatokanga'i hifo he'etau Patiseti ko e 50.4 miliona 'oku 'ave ki he faito'o konatapu he Patiseti ko eni 'oku fokotu'u maí. Mei ai ko e 1.5 miliona 'oku 'ave ki hono langa e 'ā hono ...

<001>

Taimi: 1455-1500

Eiki Sea: ... hono langa 'a e 'ā ke malu e, ni'ihi ko ē 'i tu'a 'i Tolitolí mo kinautolu 'oku 'i lotu ke 'oua 'e toe lahi 'a e hola, 'o makatu'unga 'i he lahi 'a e hola ko eni 'oku ha mai 'i he lipooti mei pilisone. Mo e 1.2 miliona 'oku 'ave ke tokoni'i hono langa 'a e pilisone ma'a e Hou'eiki Fafine. 'Ikai ke u fakatokanga'i 'oku 'i ai ha Patiseti 'a e Pule'angá 'oku vahe ki he fakalelei 'atamaí, mou 'ohake ia 'i he taimi ko ē 'oku 'ohake ai ko eni 'i he Patiseti 'i he vouti ko eni 'a e Pilisoné.

Hou'eiki 'oku ou tui 'oku fe'unga 'a e me'a ko eni pea 'oku 'osi mahino 'a e tali mei he Hou'eiki Pule'anga, tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Liliu 'a e Fale Alea 'o *Komiti Kakato*)

Hoko atu alea'i Patiseti 2024/25

Sea Komiti Kakato: Mālō 'a e laumālie 'a e Hou'eiki 'o e Kāpineti, Hou'eiki 'ikai ke u toe fakalōloa au, ka u toe fakalōloa 'e faifai pea toe tu'u mai ha Mēmipa 'o me'a mai ha Mēmipa ia 'i ha toe me'a kehe, kae tuku 'a e me'a ia 'oku tonu ke tau ngāue ki ai, fakatatau mo e Tohi Tu'utu'uni.

Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku 'osi fakamahino mai pē 'oku 'ikai ngofua ke toe fai ha me'a kehe. Te tau nofo 'i he Patiseti, 'osi ko ia kapau 'oku 'i ai ha Lao felāve'i mo e Pa'anga Patiseti 'oku ngofua ki ha Mēmipa ke ne fakahū mai 'a e lao ko ia 'o felāve'i mo e Patiseti ko eni. Tau fakatokanga'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao pehē, ka 'oku pehē ni 'Eiki Minisitā Pa'anga, tuku atu ke hoko atu ho'o me'a, fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua, ko e hā 'a e tu'unga 'oku tau 'i ai 'i he taimi ni pē 'oku 'i ai ha *deficit* pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha *deficit*. Ka 'oku ou fakatokanga'i 'oku 'alu pē taimi mo 'etau toe lelei ange, kae toki makatu'unga ia 'i he kau Fakafofongá ha'anau fehu'ia 'o ka hoko mai 'a e taimi 'e fai ai 'a e tipeiti. Tuku atu ki he Minisitā Pa'anga ke hoko atu ho'o me'a.

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga ki he Patiseti kuo fokotu'u mai mei he Pule'anga

Eiki Minisitā Pa'anga: Fakamālō atu Sea ki he faingamālie, tapu atu ki he Feitu'u na, tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale, kae hoko atu 'a e fai 'a e fakamatala ko eni fakamā'ala'ala ki he Patiseti kuo fokotu'ú. Teu hoko atu pē 'i he tafa'aki na'e ngata ai 'a e fakamatala 'anenai, 'a ia ko e ngaahi taumu'a ngāue fakapa'anga.

Ngaahi taumu'a ngāue fakapa'anga

Ko e makatuliki ki he ngaahi Tu'utu'uni Fakapa'anga, na'e fo'u ia 'i he fakamalumu 'i he ngaahi makatu'unga 'e 3, 'a ia ko e;

1. Leva'i 'a e Ngāue Fakapa'anga;
2. Fakapotopoto'i 'a e Patiseti kuo vahevahé pea mo e;
3. Ngāue'aki Fakapotopoto 'a e Patiseti ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a, 'o fakatatau ki he tu'utu'uni ki hono pule'i 'a e ngaahi pa'anga 'a e fonua.

Sea Komiti Kakato: 'Io, to'o atu homou ngaahi fu'u koté ē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'etau tefito'i taumu'a ke fakapapau'i 'oku fenāpasi mo tu'uloa 'a e tu'unga 'o e pa'anga hū mai, ngaahi fakamole mo e nō. Mole ke mama'o ko ha talau, taumu'a pē eni 'oku hiki pe 'i ha pepa pea ko e tulitulifua ki he ma'uma'uluta fakapa'anga, ke ne fakahaofi 'a e fonua mei he ngaahi ta'au he pole fakaāmani lahi, pea mo ha ngaahi tōnounou mei hono tokanga'i 'o e ngāue fakapa'anga.

Na'a tau taumu'a ke lalanga ha fa'unga te ne matu'uekina 'a e ngaahi 'ahi'ahi mo e pole 'o eni taimi, 'ikai ngata ai, 'oku mau tu'ukāivi ke fakalalaka 'a hono vahevahe 'o 'etau koloa ke fakapapau'i ko e pa'anga kotoa 'e fakamole ko e fakamole fakapotopoto ia ki he kaha'u hotau ki'i fonua.

'I hono hiki'i ha ngaahi tu'unga lelei 'o e vahevahe te tau malava ke fakapatonu 'a e pa'angá ki he ngaahi tafa'aki 'oku lahi taha ai 'a e fiema'u pea toe ma'olunga ange ai ene tokoni, 'o fakapapau'i ko 'etau ngāue 'i he ma'u ha ola 'oku hulu mo ha lelei 'oku tu'uloa ki he kotoa hotau kakai.

- **Tānaki atu;**

Mau tūkuingata ke kei hokohoko atu 'a e ngāue ki he lelei taha, pea 'i loto pē 'i he Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e ngāue faka-pa'anga 'a e Pule'angá. 'Oku kau heni hono fakakau 'a e ngaahi founa ngāue ohi mai 'a e founa ngāue lelei tahá, pea mo e fakalalaka'i 'a e tekinolosia ke fakapapau'i ko 'etau taumu'a 'oku fakahoko lelei mo taau. 'Oku 'ikai ngata pē hono hiki 'a e tu'unga lelei mo e fakahoko fatongia 'a e Pule'angá ka 'i he taimi tatau 'oku langa ai 'a e tu'unga falala'anga 'i he founa ngāue fakapa'angá 'oku tau ngāue'aki.

- **Teu toe lave atu pē ki he vahevahe 'o e Patiseti;**

Hangē pē ko ia na'e fakahoko atu kimu'a, ko e Patiseti ko eni ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 899.2 miliona. Neongo 'a e lahi 'a e ngaahi totongi nō 'e fakahokó pea 'i ai mo e ngaahi tokoni fakalelei vāhenga mo e ngaahi tokoni kehe, pea ne u lave atu ki ai, ka 'oku mahu'inga ai ke fakamahino 'oku tau kei tulifua ki he a'usia ha Patiseti 'oku palanisi. 'E malava ...

<002>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ke a'usia eni ha founa lelei mo mālohi 'aki 'a e taumu'a ke fakalahi 'a e pa'anga hū mai hono ngāie'aki 'a e Patiseti fakatatau ki he taumu'a ngāue. 'Oku tau tui ko e founa ko eni 'e 'ikai ngata pe 'i he malava ke fakakakato hotau ngaahi fatongia fakapa'anga he taimi tatau 'oku tatakī kitautolu ki ha tupu faka'ekonōmika ke tu'uloa pea toe

lelei ange fakahoko fatongia 'a e Pule'angá. Ko ho'omou tokoni mo 'etau ngāue fakataha 'oku mahu'inga lolotonga 'etau fononga'ia 'a e halafononga ki ha kaha'u 'oku lelei ma'a e Tonga kotoa.

Ngaahi tefito'i taumu'a ngāue lalahi & kaveinga lalahi e Pule'anga

Ngaahi tefito'i taumu'a ngāue lalahi mo e ngaahi kaveinga lalahi 'a e Pule'anga – hangē pe ko ia na'a ku fakahoko atu 'i he kamata'anga 'a e fakahoha'a. Ko e Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2025 'oku kei takitaki pe 'e he ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'e hiva 'a e Pule'anga 'a ia 'oku fakamalumu 'i he ngaahi tefito'i taumu'a ngāue lalahi 'e tolu. 'Uluaki matu'uekina 'a e fakatamaki ki he fonua. Uá lelei ange 'a e fakahoko fatongia pea mo ma'ama'a. Tolú fakatupu faingamālie faka'ekonōmika.

Ko e Patiseti ni 'oku fakatefito pe 'i he'etau ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'e hiva 'a e Pule'anga pea mo fakapapau'i 'a e founa 'oku fakalukufua pea fakapatonu ki he fakalalakaka hotau fonuá. Ko e ngāue ke a'usia 'a e tu'unga matu'uekina 'a e fonua 'oku fakatefito ia 'i hono fakavia hotau ivi malava ke matu'uaki pea mo e vave foki 'a 'etau fakaakeake hili 'a e ngaahi fakatamaki mo e pole faka'ekonōmika, faka'atakai mo e fakaosiale.

Ko e taha e tefito'i taumu'a ngāue 'a e Pule'angá ke lelei ange mo ma'ama'a 'a e fakahoko fatongia. 'Oku fakamamafa ke lelei ange 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga 'o kau ki ai 'a e tokanga'i 'a e mo'uilelei, ako, malu, melino e ngaahi nofo'anga pea fakapapau'i 'oku 'ikai ha taha 'e li'ekina. Ko e tupu faka'ekonōmika 'oku fakapatonu ia ke teke ha 'ekonōmika 'oku mālohi, longomo'ui pea kaungā'inasi kotoa 'i he ngaahi faingamālie 'o e fakalalakaka.

Ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a ngāue ko eni 'oku mātu'aki mahu'inga 'a e fengāue'aki fakatahá pea mo e fepoupouaki. 'Oku kei kītaki 'a e Pule'anga kei hokohoko atu 'a e fengāue'aki mo hotau hoa ngāue fakalalakaká, sekitoa taautaha, ngaahi siasi, ngaahi kautaha 'ikai fakapule'anga, mo e sosaieti sivile mo e ngaahi kupu fekau'aki.

Ko e vā fengāue'aki ko eni kuo pau ke fakahoko, ke fengāue'aki fakataha ke tau lava 'o fevae'aki 'a e ngaahi taukei, koloa mo e 'ilo ke 'unuaki hotau fonua ki mu'a. Ko e Patiseti ni fakamo'oni ia 'etau fakapapau ke fakahoko 'a e ngaahi kaveinga ngāue mo e fakatātā 'o ha Tonga 'oku ne matu'uekina 'a e ngaahi faingata'a, vahevahe taau pea lakalakaimonū 'i ha ngaahi faingamālie.

Tupu faka'ekonomika 'a e fonua

Ko e tupu faka'ekonōmika – Na'a ku lave atu 'anenai fekau'aki pea mo e tupu faka'ekonōmika 'a e fonua pea te u toe ki'i lave si'i pe hano kongá ki ai. Ko e tupu faka'ekonōmika e fonua he ta'u na'e fehangahangai mo e ngaahi pole pehē ki he ngaahi feliuliuaki. 'I he ta'u 2022 na'e fehangahangai ai 'a e fonua mo e tu'unga ma'olunga taha 'o e hiki lahi ki ha tu'unga totongi 'o e koloá ko e peseti 'e 14 'i Sepitema. 'A ia ko e tu'unga mātu'aki ma'olunga eni ka 'i Fepueli 2024 na'e holo ai 'a e tu'unga totongi koloá ki he peseti 'e 3.6. 'A ia na'e hā ia he fakalalakaka

'I he tupu faka'ekonōmika. Na'e a'usia he fonua he ta'u 2022 ha tupu faka'ekonōmika fe'unga mo e peseti 'e 0.6. Na'e fehangahangai 'a e sekitoa langa mo e fetō'aki 'o a'u ki he holo 'o fe'unga mo e peseti 'e 11.5 'i he 2022. Ko e ngaahi faingata'a ko eni na'e fakatahataha ai 'a e ngaahi uesa mei tu'apule'anga hangē ko e fetō'aki 'i he fakaakeake faka'ekonōmika

fakamāmani lahi tupu mei he vāvākovi fakapolitikale ‘i he vā ‘o Lusīa mo *Ukraine* mo e ‘ikai ke hiki ai e tu’unga totongi koloa.

‘I he fakalukufuá lolotonga ‘a e fehāngahāngai ‘a e fonua mo e ngaahi faingata’a ‘o e ta’u 2022 kau ai ‘a e ma’olunga ‘a e ngaahi tu’unga totongi koloa pea pehē ki he fetō’aki ‘a e sekitoa ‘a e ngaahi ngāue langa. Ko e vakai ‘a e ta’u 2023 na’e ‘osi ‘asi ai ‘a e faka’ilonga ‘o e fakalalakala mo e hokohoko atu ‘a e ngāue fakaakeake ki he ngaahi sekitoa faka’ekonōmika ‘o tokonia ‘a e tu’unga lelei mo e tupu faka’ekonōmika.

Ko e fakahoko ‘a e ngaahi langa fakalalakalā ne uesia ai ‘a e tupu peseti ‘e 2.5 ko e kake ko eni na’e makatu’unga ia ‘i he faka’atā ‘a e kau’āfonua fakavaha’apule’anga ‘i ‘Aokosi 2022. ‘A ia na’e kake ai ‘a e sekitoa takimamata...

<003>

Taimi: 1505-1510

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... ‘a ia ko e tefito’i sekitoa mahu’inga ia na’e kaunga lahi ki he longomo’ui mai ‘a e ngaahi ngāue mo e tupu faka’ekonōmika.

Ko e sekitoa ki he ngaahi ngāue na’e fakafuofua ki he tupu peseti ‘e 4.1 ‘o tatakī ‘e he ngaahi ngāue fakaTakimamata, fefakatau’aki fakalūkufua mo e sekitoa fakamovetevete. Ko e fakaakeake ‘o e ngaahi sekitoa hangē ko e takimamata, sekitoa langa fakataha mo hono fakahoko ‘o e ngaahi poloseki langa fakalalakala, na’e fakafuofua ke tokoni ki he tupu faka’ekonōmika fakalūkufua. ‘I hono fakakātoa, ko e tu’unga faka’ekonōmika ‘o e fonua ‘oku ‘i he halafononga ‘o e fakaakeake, kae taimi tatau ‘oku ai e ngaahi pole ke tau fehāngahāngai mo ia, pea ke faka’ata’atā.

‘Oku mateuteu hotau fonua ke fononga’ia ha halafononga ‘o ha tupu ‘oku pau hangē pē ko ia na’e fakahoko atu kimu’a. Ko e ta’u fakapa’anga 2024, ‘oku mau fakafuofua ki he tupu faka’ekonōmika fe’unga mo e peseti ‘e 2.9. ‘I he vakai ki he kaha’u, mau fakafuofua ke kei tauhi pē ‘a e tu’unga tupu faka’ekonōmika ‘i he ‘avalisi ko e peseti ‘e 2.8 ki he ta’u ‘e 3 ka hoko mai, tautautefito ki he ta’u fakapa’anga 2025 ki he 2027.

Ko e fakafuofua ko eni, ‘oku ‘ikai ke pehē ko ha faka’amanaki noa pē, ka ‘oku fakatefito eni he ngaahi ngāue faka’ekonōmika lalahi ‘o kau ai ‘a e ngaahi poloseki langa fakalalakala lalahi pea mo ha ngaahi poloseki ‘inivesimeni lalahi, palani mo fokotu’utu’u ki he ta’u ‘e 3 ka hoko mai. Ko e ngaahi ‘elemēniti ko eni ‘oku nau matu’aki mahu’inga ki honau fatongia takitaha ki hono paotoloaki ha ‘ātakai faka’ekonōmika ‘oku mālohi, tu’uloa, pea ke fakapapau’i ko ‘etau tupu faka’ekonōmikā ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he’ene malava ke a’usiā ka ‘e hokohoko atu.

‘I he’etau ngāue mo teuteu’i ko eni ‘a e kaha’u hotau fonua pea mo ‘etau ngāue fakataha ki he’etau taumu’a, te tau lava ke teke ha ngaahi fakalalakala ‘oku lava ke tau mamata ki ai he anga ‘etau nofo ko e Tonga. Ko ‘etau tu’u kalikali ki he ngaahi fokotu’utu’u ko eni, ‘oku ne fakatoka ha founa ki he fa’unga mālohi, fonua tu’umālie, pea ta’imālie fakatou’osi ‘a e lolotongā pea mo e kaha’u hotau fonua.

Fakahoa tupu faka’ekonomika ‘a Tonga ki he ngaahi fonua he Pasifiki

Ko e fakahoa ki he ngaahi fonua kaungā’api: Ko e tupu faka’ekonōmika hotau fonua na’e uesia ‘i he ngaahi ta’au mei tu’a hangē ko e ngaahi fakatamaki fakaenatula, pea pehē ki he fokoutua

KOVITI. Neongo na'a tau fehangahangai mo e ngaahi faingata'a ko eni, ka na'e malava hotau fonua ke talaki ki māmani, ko e tu'unga matu'uekina na'e 'i ai, 'aki 'a e malava ke tau pukepuke 'a e tu'unga konga 'etau pa'anga hū mai, pea lahi ange 'a e pa'anga tokoni, pea pehē ki he pa'anga hū mai mo e tukuhau. Ko e ngaahi ngāue ki hono fakalelei'i tānaki pa'anga tukuhau, fakafou 'i he lelei ange 'a e me'angāue 'i hono ngāue'aki 'a e ngaahi misini fakatekinolosia hono tānaki 'a e tukuhau, na'e kaunga lelei eni ki he ola lelei 'o e tānaki.

'I hono fakahoa ki he toenga e fonua 'i he Pasifiki. Na'e fakafuofua ke tupu'aki 'a e peseti 'e 3.5 ki he ta'u 2023, peseti 'e 2.9 ki he ta'u 2024. Ko e katoa 'o e ngaahi fonua 'a e Pasifiki na'e kaka 'a e tupu fakakonōmika mo e ngaahi ta'u 'o e ta'au 'o e fakakonōmika fakamuimui pea 'oku fakafuofua ke fakalaka ange 'i he tu'unga na'e 'uluaki fakafuofua ki ai. Lolotonga 'a e fakafuofua te tau fehangahangai mo ha ngaahi pole he ngaahi fonua Pasifiki, 'oku hā mahino mei ai 'a e ngaahi ngāue fakaaakeake mo e ngaahi tupu fakakonōmika, 'o ho'ata mei ai 'a e tu'unga lelei ki he fakalalaka fakakonōmika 'i he Pasifiki.

Patiseti fakalalaka 2024/25

Ko e patiseti fakalalaka. 'I he ta'u fakapa'anga 2024/2025 ko e patiseti tokoni mei hotau hoa ngāue ki he fakalalaka, na'e 'i he tu'unga lelei 'o fakafou 'i he ngaahi vahevahe 'o e patiseti mo e ngaahi 'inivesimēni 'o e ngaahi sekitoa fakakonōmika. Ko e patiseti ki he poloseki langa lalahi, 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 153.1 miliona na'e vahe'i ki he ngaahi poloseki langa fakalalaka lalahi, kau ai 'a e langa lalahi ki he hala, ngaahi uafu, fakalelei ki he ngaahi fale fakapule'anga mo e ma'u'anga vai.

Ko e 'inivesimēni 'i he mo'uilelei mo e ako. Ko e konga lahi 'o e patiseti fakapa'anga mei he ngaahi mei he hoa ngāue ke fakalalaka, 'oku fe'unga mo e pa'anga 'e 65.5 miliona na'e vahe'i ki hono fakalelei'i 'o e ngaahi naunau fakafalemahaki, fakalelei'i 'o e ngaahi ako'anga, pea mo e ngāue fakalelei ke lelei ange 'a e tu'unga 'o e ako, pea pehē ki ha ngaahi ngāue ki hono tokanga'i 'o e mo'ui lelei.

Tokoni ki he ngaahi tu'unga fakasōsiale : 'Oku kau 'i he patiseti 'a e pa'anga 'e 32.1 miliona na'e, 'oku vahe'i ki he ngaahi polokalama ngāue ki hono tokangaekina 'a e ngaahi ngāue fakasōsiale 'o fakataumu'a ki hono tokoni'i 'a e kulupu tu'u lavea ngofuá mo e ngaahi fāmili nofo masivesiva ...

<004>

Taimi: 1510-1515

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... kuo kau atu foki ki heni 'a e tokoni hono fakasi'isi'i 'o e tufaki 'o e faito'o ta'efakalao. Ko e tu'unga fakasōsiale 'oku mahu'inga ki ai 'a e fakamole ni pea 'oku fakataumu'a ki hono tokangaekina 'o e masiva ke lelei ange 'a e anga 'o e nofo. Pea ka toe lelei ange 'a e ngaahi polokalama he malu ange 'a e fakasōsiale kae 'uma'ā hono malu'i 'a e kakai 'o e fonua mei he ngaahi ola tamaki 'a e faito'o ta'efakalao.

Ko e ngāue faka'ai'ai fakakonōmika. Ko e patiseti fakapa'anga mei he ngaahi hoa ngāue fakalalaka 'oku fakakau foki ai 'a e 'inivesimēni ki he ngaahi ngāue fakakonōmika 'o fakatefito hono tokonia e ngaahi pisinisi iiki mo lotoloto kae 'uma'ā 'a e sekitoa ki he ngoue mo e toutai 'i hono vahe'i e \$23.4 miliona ke tokoni ki hono fakapa'anga pea mo tokonia 'a e ngaahi ngāue pisinisi. 'Oku kau atu foki 'a e fakalalaka fakakonōmika hono tokonia 'a e

ngaahi kautaha pisinisi lalahi ke lelei ange, faingofua mo ma'ama'a hono fakahoko 'a e ngaahi sēvesi kae 'uma'ā 'a e fakahoko ngāue 'a e Pule'anga 'a ia 'oku vahe'i heni 'a e \$60.1 miliona. Ko e ngaahi sekitoa lalahi eni na'e fakafuofua hono vahe'i ki ai e ngaahi pa'anga tokoni ki he ngaahi hoa ngāue fakalalakaka ki he sekitoa faka'ekonōmika.

Ko e tu'unga patiseti fakalukufua. Ko e fakakātoa e patiseti fakamole fakapa'anga mei he ngaahi hoangāue 'i he fakalalakaka 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025 hangē ko ia na'e fakahoko atu 'oku fe'unga ia mo e \$ 446.9 miliona 'a ia 'oku ho'ata mei heni 'a e tokoni ki he ngāue fakalalakaka ki he ngaahi sekitoa faka'ekonōmika 'i hono paotoloaki 'o e tupu faka'ekonōmika mo e fakalalakaka fakasosiale. Ko e ngaahi fakatātā ko 'eni 'oku hā mahino ai ko e patiseti 'oku fakapa'anga mei he ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 'o ngāue, ngāue lelei 'aki ke tokonia 'a e ngaahi ngāue langa lalahi. Tokangaekina 'a e mo'uilelei mo e fakalalakaka 'i he ako, ngaahi polokalama tokoni ki he tu'unga fakasōsiale pea mo e ngāue faka'ekonōmika.

Ko e ngaahi 'inivesimeni kotoa eni 'oku fakataumu'a ia ke toe lelei ange 'a e anga 'o e nofo mo e mo'ui 'a e kakai Tonga, fakalalakaka tu'uloa pea mo hono fakatupulekina 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'i he fonuá.

Ko e patiseti fakapa'anga mo e ngaahi hoangāue fakalalakaka ki he ta'u fakapa'anga hokó 'oku fakatefito pē ke kei hokohoko atu 'a hono tokonia 'ū ngāue fakalalakaka. Ke kei hokohoko atu pē 'a e fakamamafa 'a e patiseti 'o tatau pē 'i he patiseti fakapa'anga 'a e Pule'anga mo e patiseti fakapa'anga e hoangāue ki he fakalalakaka 'i he ngaahi sekitoa mahu'inga ko eni, mo'ui lelei, ako mo e kulupu tu'u lavea ngofua.

'I he sekitoa ki he mo'ui mo taumu'a 'a e Pule'anga ke hakeaki'i 'a e tu'unga mo e faingamālie 'a e ngaahi ngāue ki he tokangaekina 'a e mo'ui lelei. 'Oku 'ikai ngata pē hono fakalelei'i 'a e ola ki he mo'ui ka ke fakamālohia 'a e tu'unga matu'uekina 'a e fehangahangai 'o ha ngaahi palopalema ki he'etau mo'ui ki he kaha'u.

Ko 'etau ngaahi langa fakalalakaka ki he ako 'oku fou ke ne fakatupu ha 'ātakai 'oku malava ia he tamasi'i mo e ta'ahine ako Tonga kotoa 'o tupulaki faka'atamai 'o ne fakatoka ai ha makatu'unga mālohi ki he kaha'u 'o hotau fonua. 'Ikai ko ia pē tu'ukāivi 'a e Pule'anga ke tokonia 'a e ngaahi kulupu tu'u laveangofua pea ke fakapapau'i 'oku kau 'a e tokotaha Tonga kotoa pē 'i he fefa'uhi ko eni ke a'usia 'a Tonga 'oku tu'umālie.

Ko e patiseti fakapa'anga ia mei he ngaahi hoangāue ki he fakalalakaka 'oku 'ikai ko ha palani fakapa'anga 'ata'atā pē. Ko e fakamo'oni ke tau foaki kakato 'etau tokanga mo 'etau ivi ki hotau fa'ahinga pea ke tau fakalalakaka'i hotau kakai. Tau tokangaekina e ngaahi tafa'aki ko eni taimi tatau 'oku tau fakatu'amelie ai ki he tupu faka'ekonōmika 'oku tolonga pea ma'uma'uluta ki hotau fonua.

Ko e ngaahi liliu ki he pule'i e pa'anga 'a e Pule'anga. 'I he hokohoko atu 'etau tukupā ke fakamālohia 'a e fa'unga pa'anga 'o hotau Pule'anga kuo tau fai ha fokotu'utu'u mahu'inga ki hono tokanga'i mo liliu 'o e founa ki hono pule'i 'o e pa'anga 'a e Pule'angá. 'I he 2021 na'a mau fokotu'u ai ha Lao Fakaangaanga ki he Founa'i Pule'i 'o e Pa'anga 'o e Pule'angá 'a ia na'e fakataumu'a ke toe fakaonopooni ange 'a e lao mo e ngaahi Tu'utu'uni 'a e Pule'anga.

Kuo fokotu'u 'a e polokalama mahu'inga ko eni ke fakalahi 'a e pule'i mo hono tokanga'i e pa'anga 'a e Pule'angá, fakapapau'i 'oku 'ata lelei kitu'a, tali angi totonu mo lava me'a lelei

ange 'a 'etau ngaahi ngāue fakapa'anga. 'I hono ohi mai 'a e lao ko 'eni 'oku tau fakahoko ai 'a e ngaahi ngāue mahu'inga ke ma'u ha kaha'u pau mo tu'uloa faka'ekonōmika ki he kaha'u ma'a Tonga.

Ko e tapou atu ki he ngaahi ngāue, kupu felāve'i kotoa pē ke pou pou'i ngaahi ngāue'anga, liliu ko eni ke tau ngāue fakataha ...

<005>

Taimi: 1515 – 1520

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ke langa ha founa fakapa'anga lelei ange hotau fonuá. Hangē pe 'oku mou mea'i 'e toki fakahoko mai 'a e Lao ko eni ke fai hano tālāngā'i 'e he Falé. 'Oku hā 'i he ngāue ko eni 'a e Pule'angá 'a 'ete a'usia 'a e ngaahi taumu'a patiseti ta'u lolotongá ha tukupā ki he mapule'i fakapa'anga 'a e vahevahe taau mo hono fakamahu'inga'i 'a e ngaahi tafa'aki lalahi mo tokangaekina e fakalalakaká mo e tupulaki 'a e fonuá.

Ngaahi ngāue faka'ekonōmika kuo lava mo hono ngaahi pole

Ko e ngaahi ngāue faka'ekonōmika kuo lava mo hono ngaahi pole. Ko e tupu faka'ekonōmiká hangē pe ko ē na'á ku lave atu ki ai 'anenaí 'Eiki Sea. 'Oku fakafuofua'i 'e he atiseti ko eni ha tupu lelei faka'ekonōmika he ta'u fakapa'anga 2024, peseti 'e 2.9. Ko e 'avalisi e peseti 'e 2.8 ta'u 'e 3 ka hoko maí. Ko e ngaahi fakafuofua ko eni 'e 'ikai ma'u ia he talafili na'e fakahokó ka ko e makatu'unga he ngāue fakaakeaké mo e poloseki langa fakalalakaká mo e ngaahi 'invesimeni ki he kaha'ú.

'I he 'ene pehē 'oku fakatokanga he ngāue ke hokohoko atu e ngaahi ngāue lelei pea 'i he tukupā ta'etoeveiveiua te tau a'usia ngaahi taumu'a eni ki he lelei hotau Pule'angá. Kau atu ki ai ko e kaha'u fakapa'anga 'o Tongá 'oku mahu'inga, tau ohi ha founa fakapa'anga fakapotopoto mo tu'uloa. 'I he tu'u ko eni 'oku tau tukupā ai ke tukuatu ke tauhi ha 'avalisi fakata'u 'o e pa'anga hulú 'i he peseti 'e 1 ki he peseti 'e 2 'o e koloa ngaohi fakalotofonuá, *GDP* 'i he ngaahi ta'u fakapa'anga 2025-2027. Ko e pa'anga hulu ko eni 'oku fakataumu'a ki ai 'oku 'ikai ko ha taumu'a fakafika pe ka ko ha makatuliki ia 'o 'etau founá ki hono tokanga'i lelei 'o e ngaahi me'a fakapa'angá.

'I he 'etau tokanga mo'oni ki he ngaahi ngāue fakapa'anga hulu ko eni 'oku tau fakapapau'i ai 'oku tokoni 'etau ngaahi tu'utu'uni fakapa'angá 'i he tu'unga malu faka'ekonōmika, fakalukufua mo tu'uloa hotau fonuá. Pea 'oku mapule'i e tu'unga fakapa'angá 'o lava ai ke malu'i kitautolu mei he ngaahi uesa faka'ekonōmika, fakasi'isi'i 'etau fakafalala ki he mo'uá pea vahevahe hotau ivi ke tau 'inivesi 'i he ngaahi feitu'u 'oku mahu'inga ange 'o hangē ko e mo'uilelei, akó mo e ngāue langa lalahi 'i he fonuá.

Lahi ngaahi totongi fakafoki mo'ua fakalukufua fakalotofonua

Hangē pe na'á ku lave atu ki ai 'anenaí ko u fiefia ke lipooti 'a e lahi e ngaahi totongi fakafoki 'o e mo'ua fakalukufuá 'o fakatatau ki he peseti 'o e pa'anga hū mai fakalotofonuá. 'Oku 'amanaki ke holo he ta'u 'e 3 ka hoko maí. Ko e holo ko eni 'okú ne fakahā mai ai 'a e malava ke tau leva'i mo tokanga'i lelei 'a e ngaahi mo'ua 'a e fonuá pea 'e lava ke fakatupu ha pa'anga fe'unga ke tokoni'i 'a e ngaahi taumu'a hotau Pule'angá ki he tupu faka'ekonōmiká. 'Oku hā mei heni 'a e halafononga 'oku fakatu'amelic ki he fakalalakaka faka'ekonōmiká mo tu'uloa

mo kaha'u lelei ki hotau fonuá. Ko e ngaahi fakafuofua faka'ekonómika e Pule'angá ki he ta'u ka hokó.

'Eiki Sea, ko u fie fakahoko 'a e ngaahi fakafuofua faka'ekonómika 'a ia na'e fakahoko atu 'anenái faka'aonga ai mo e ngaahi palani ki he fakaakeake faka'ekonómika tupulaki e taimi lōloa. 'Oku 'omi e ngaahi fakafuofuá 'i heni mo e ngaahi fakakaukau mahu'inga kae 'uma'ā 'a e ngaahi faka'ilonga fakapa'anga. Pea fiema'u 'e he Pule'angá ki he tu'unga faka'ekonómiká mo fekumi ki ha ngaahi pole 'oku faingamālie 'oku tu'unuku maí.

'Oku fakamatala faka'auliliki, fakamatala 'a e palani ki he ngaahi founa fakaakeake mo e tupulaki faka'ekonómika he kaha'ú. 'I he 'ene pehē 'oku mahulu hake 'a e ngaahi fakafuofua ko ení ka ko e fakamo'oni ki he 'etau tukupā ki he vīsone ki he kaha'u 'o Tongá. 'Oku tau fakaangaanga ki he tataki 'a Tonga ki he kaha'u lelei 'o fakafou 'i he ngaahi palani lelei mo ha kaha'u 'okú ne matu'uekina 'a e ngāue fakaenatulá.

Tu'unga fakafetongi pa'anga

Fakafetongi pa'anga, neongo 'oku fakatefito 'a e pa'anga Tongá 'i he kato pa'anga fakafonua 'oku fakapapau'i meí he Pangike Pule Fakafonua 'a Tongá. 'E lava pe ke takiekina 'a e ngaahi me'a kehe 'o e fakafetongi pa'angá hangē ko ia ne u lave atu ai kimu'á. Fengāue'aki mo e failelei 'e he Pule'angá 'a e Ngaahi Tu'utu'uni 'a e Pangikē Pulé fekau'aki mo hono tokanga'i 'a e tu'unga fakafetongi pa'angá koe'uhí ko e mahu'inga 'o e pa'angá 'oku 'i ai e ngaahi liliu kimui ni mai.

'I he ta'u kuo 'osí na'e hiki peseti 'e 2.5 'a e mahu'inga e pa'angá fakatatau ki he ngaahi pa'anga kehe hangē ko e pa'anga 'Aositelēlia, Pa'anga Nu'usila, Pa'anga Fisi, ko Siapani mo Siaina. Ko e hiki ko ení 'e malava ke 'omai ai e ngaahi lelei taimi nounou 'o hangē ko e holo e mahu'inga e ngaahi koloa hū maí pea tokoni pe foki e ma'ama'a ange e mahu'inga fakalukufua 'o e ngaahi koloa 'oku tau fakatau mai mei tu'apule'angá. Neongo iá 'oku 'i ai e palopalema hangē ko 'eku ...

<006>

Taimi: 1520-1525

Eiki Minisitā Pa'anga: ... fekau'aki mo ia, ko e tu'unga totonu 'o e fakafetongi pa'anga 'a Tonga 'oku nau fakakau e tu'unga e hikihiki e totongi koloa 'oku hiki 'aki e peseti 'e 3.4 he vaha'a taimi tatau. Ko e hiki ko ení 'oku hā ia he ma'olunga ange hikihiki e totongi 'o 'etau koloa 'i hono fakafehoanaki 'o 'etau ngaahi hoa fefakatau'aki. 'A ia 'oku ne fakafe'atungia 'aki 'etau tu'unga faka'ekonomika he māketi fakavaha'apule'anga. He 'ikai ngata aí, 'i ai e nunu'a lahi 'oku tānaki mai ki he ngaahi palopalema faka'ekonomika 'a e Pule'anga 'i hono tokangaekina e masiva makatu'unga ai ke toe taimi lōloa ange.

Mahalo pe 'oku mahu'inga 'aupito, he mahino e nunu'a kotoa 'a e ngaahi liliu ko eni. Neongo 'a e kei tu'u faingamālie pe 'a e tu'unga fakapa'anga talifaki 'a e fe'unga mo e māhina 'e 11 'o e koloa hū mai, matu'uaki lahi eni 'i he tu'unga fakafuofua ko ia 'a e kautaha pa'anga fakavaha'a Pule'anga, ko e mahina 'e 7.5 'oku 'i ai pe ngaahi fiema'u vivili fai ki ai ha tokanga. Pea 'amanaki ki he hiki lahi 'a e ngaahi koloa hū mai 'e malava ke fakatupu palopalema ki he 'etau pa'anga talifaki he tu'apule'anga, ko e me'a mahu'inga ke tau fakatokanga'i eni. Fakapapau'i 'oku kei mālohi pe 'etau tu'u malu fakapa'anga

‘E ngāue ‘a e Pule’anga ke tokangaekina lelei ‘a e ngaahi palopalema ko eni ‘i he malu’i ‘etau tu’unga faka’ekonomika, fiema’u ke tau fai ha ngāue ke fakapapau’i ‘e ‘ikai maumau’i ‘etau tu’unga faka’ekonomika mo e tu’unga fe’au’auhi ‘i he fefakatau’aki fakavaha’apule’anga, pea fakafalala ki ai ‘a e kaha’u faka’ekonomika hotau Pule’anga.

Hikihiki ‘i he totongi koloa

‘Eiki Sea, na’u lave atu ‘anenau fekau’aki mo e hikihiki e totongi ‘o e koloa pea ko e tafa’aki mahu’inga ‘aupito ‘eni ki he fai ‘a e fakamatala ‘o e Patiseti mo e tu’unga fakapa’anga. Hangē pe na’e fakahoko atu pea mea’i he ‘e Falé ni kei hokohoko atu pe ‘a e hoha’a ki he hikihiki totongi ‘i Tonga kae tautautefito ki he totongi koloa fakalotofonua ‘a e peseti ‘e 9.6 ‘a e hikihiki e totongi koloa fakalotofonua ‘i Tisema ‘o e 2023, hili ‘ene holo hifo he peseti ‘e 4.8 ‘i Novema 2023. Na’e makatu’unga e hikihiki e totongi koloa fakalotofonua ‘i Tisema, na’e hiki peseti ‘e 27.5 ‘a e totongi koloa me’akai fakalotofonua. ‘Oku fakafuofua e hiki e totongi koloa he vaha’a peseti ‘e 4.3 ‘i he peseti 6.7 e faka’osinga e ta’u fakapa’anga 2024. ‘Oku ‘ikai ko e mata’i fika pe eni ka ‘oku ho’ata mai ‘a e faingata’a ‘oku fehanga’anga mo e fonua, kuo hikihiki e totongi koloa ‘oku ‘amanaki e uesia mei he fetō’aki e ngaahi mahu’inga e totongi lolo fakamāmani lahi mo e vāvākovi fakapolitikale.

‘I ai pe mo e ngaahi makatu’unga kehe pea mo e tu’unga ‘ekonomika fakamāmani lahi ‘o malava ke ne fakatupu ‘a e ngaahi fetōkaki pe fakafuofua e fakafetongi pa’anga ‘o hoko ia ko ha kaveinga ‘oku fiema’u ke fakakaukau’i fakalelei.

Ko e ma’olunga ki he hikihiki e totongi koloa ‘a ia ko e vave ‘a e hiki ki he ngaahi totongi koloa ‘oku ne fakatupu ai ha faingata’a fakapa’anga ki he fonua mo e ngaahi fāmili. Ko e ma’olunga e hikihiki e totongi koloa ‘a ia ko e vave ai e hiki e ngaahi totongi ‘o kau ai mo e kakai ‘oku tu’uma’u ‘enau pa’anga hū mai ‘e holo ‘enau fakatau pea uesia mo e ngaahi ngāue faka’ekonomika. Ko e ngaahi totongi tupu mei he fakahū pa’anga ‘oku ‘ikai ke fenāpasi mo e hikihiki e totongi koloa mo ‘ene holoki e mahu’inga ‘o e fakahū pa’anga.

Ko e me’a mahu’inga tahā kapau ‘e hiki ai pe ‘a e vāhenga ‘a e kau ngāue ke feau ‘a e hikihiki e totongi koloa hiki ai pe ngaahi pisinisi ‘enau ngaahi totongi ke ne feau. ‘Oku ne fakatupunga heni ha founga, ko e ma’olunga ki he hiki ko e totongi pa’anga ‘a e ngaahi fāmili tautefito kia nautolu kuo nau ‘osi faingata’a’ia fakapa’anga ‘oku nau fakautuutu ange ‘a ‘enau faingata’a’ia. Ko ia ‘oku fai ‘a e tokanga mavahe ki he tu’unga ko eni he ko e ma’olunga ange ‘o e hiki e totongi koloa. ‘Oku mahino mai ai e ngaahi fāmili ‘oku ma’ulalo ‘enau pa’anga hū mai te nau fakamoleki e kongā lahi ‘o ‘enau pa’anga hū mai ki he ngaahi fiema’u faka’aho ‘o hangē ko e me’atokoni, totongi nofo’anga, ‘uhila mo e vai. ‘A ia ‘oku ne fakatupu ‘e ia ha ma’olunga ange e hikihiki e tu’unga totongi koloa. ‘I he ‘ene pehē, toe si’i pe ‘enau pa’anga ki ha ngaahi fiema’u mahu’inga kehe ko e ngaahi fakamole ta’e’amanekinā.

Ko e ‘uhinga foki ia ‘ikai fa’a ma’u ai e ngaahi fāmili ko eni ha pa’anga koloa fakapa’anga he taimi ‘oku hiki ai e totongi koloa mo si’i ai ha faingamālie ke nau fili mei ha toe koloa kehe. Kuo pau ai ke nau fakahoko ‘a e tu’utu’uni faingata’a ki he koloa fakatau mo e koloa ke tuku ‘o fakatatau ki he ivi fakapa’anga. Koe’uhi ko e ke feau e ngaahi fiema’u faka’aho mo lava ke fakatupu ai e ongo’i mafasia loto hoha’a pea a’u ki ha tu’unga ko e fakafalala ki he nō totongi tu’u ma’olunga ke malava ke feau e ngaahi fiema’u vivili. Ko hono uesia e totongi koloa ko eni ki he masiva ‘e malava ke toe kovi ange ...

<007>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... uesia 'a e tu'unga 'o e vahevahe taau' mo e toe masivesiva ange. Hangē pē ko ē na'e fakahoha'a atu 'anena'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi tokoni 'a e Pule'angá kuo fakahoko koe'uhí pē ke feau 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi fāmili ko ení. Kuo pau ke tau ngāue 'o fokotu'utu'u ha ngaahi palani ke fakasi'isi'i e ngaahi uesiatamaki 'a e ngaahi polé pea pehē ki he malu mo e hao hotau ki'i fonuá. Ko e halafononga 'oku lahi hono ngaahi pole, hikihiki e totongi e koloá ko 'etau ngāue fakataha mo tu'utu'uni fakapotopoto tau lava 'o haofaki hotau vaká 'i he taimi faingata'á.

Fakafuofua tupu faka'ekonōmika 'i he ngaahi sekitoá

'Eiki Sea 'i he'etau vakai ki he tu'unga 'o e fonuá 'oku mahu'inga pē ke tau 'ilo'i ki he ngaahi pole mo e faingamālie 'oku toka mei mu'á. 'Oku fakafuofua e ta'u fakapa'anga 2024 'a e tō lalo 'a e sekitoa ngoué mo e toutai 'aki ha peseti 'e 0.8. 'Oku makatu'unga 'a e hōloa ko ení mei he holo hono 'ave'etau ngoué mo e fakamāketi 'etau iká ki tu'apule'anga. Neongo 'oku 'i ai e tokanga mahu'inga ki heni, ka 'oku ne fakahaa'i mai 'a e tu'unga fakaemāmanilahi 'i he māketi pea 'oku ne fakamamafa'i ai ke fai ha ngaahi liliu 'oku mahu'inga ki heni. Ka neongo ia 'oku 'ikai ko ha ongoongo fakaloloma kotoa pē ia.

Ko e lolotonga e ngaahi fakafe'atūngiá 'oku tau fekuki mo iá 'oku hā mai e maama fakatu'amelie fakafou 'i he ngaahi sekitoa fakatupu koloá. 'Oku fakafuofua ki he tupu peseti 'e 6.2 'o e sekitoa fakatupu koloá 'o tataki ai 'a e ngaahi ngāue langá, ngaahi poloseki fakalalakaká 'a ia 'oku lolotonga fakahokó. Ko e tupu faka'ekonōmika ko ení 'oku 'ikai ko ha fakamatala fakafika pē ka 'oku fakamo'oni ki he tu'unga matu'uekina 'oku tau 'i ai mo e kei taki ki he langa fakalalakaka hotau fonuá. Tu'unga tatau 'oku tau 'i ai mo tau mālohinga ke lava ke tau fakapalanisi 'a e ngaahi tafá'aki 'oku tau matavaivai ai pea tau tokanga ange ki he tafá'aki 'oku tau mālohi mo lelei ai koe'uhí ke tau a'usia ha kaha'u lelei mo tu'umālie ma'á e fonuá.

Tu'unga faka'ekonomika ki he ta'u 'e tolu ka hokomai

'Oku kau he ngaahi taumu'a 'a e Pule'angá he ta'u 'e tolu ka hoko maí 'a e pou pou ki he ngāue ke pātoloaki 'a e tupu faka'ekonōmika hangē ko ia na'e fakahoko atú 'e Sea. Kau mo e tu'unga lelei 'a e Patiseti he ta'u fakapa'anga ko ení ko e faka'osinga e ta'u fakapa'anga 2027 'oku 'amanaki ai 'a e Patiseti hulu fakapa'anga, fe'unga mo e \$7.3 miliona.

Fakama'opo'opo 'o e ngaahi ngāue Fakapa'anga

'Oku kei fakapapau'i 'Eiki Sea, 'oku kei fakapapau'i mo ngāue ki ai 'a e Pule'angá ke fakama'opo'opo 'a e ngāue fakapa'angá 'a ia 'oku kau ai hono fakapatonu 'a e fakamolé mo e pau ke fakahoko totongi fakafoki 'a e nō mei tu'apule'angá.

Ke mea'i pē 'Eiki Sea 'oku 'uhinga eni ki he ngāue 'oku fakahoko 'e he Pule'angá ke kei pukepuke ke 'i he tu'unga palanisi 'a e Patiseti 'i he tu'unga 'oku palanisi pea pehē ki he tu'unga fakalukufua 'o e mo'ua nō. 'Oku kei taukave'i 'e he Pule'angá 'a e ngāue ki hono fakamā'opo'opo 'o e ngaahi ngāue fakapa'angá. Kuo 'osi tuku atu foki 'a e ngaahi me'afua 'a e Pule'angá ki hono fakama'opo'opo 'o 'ene ngāue fakapa'angá 'a ia ko e kongā eni hono palani mo fokotu'utu'u ki he Patiseti. 'E kei hokohoko atu 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá ke toe lelei ange 'a hono vahevahe taau 'o e Patiseti 'aki 'a hono ngāue'aki 'a e Patiseti ke a'usia

‘a e taumu’ a fakalukufuá pea ki he ngaahi fakamole ke a’usia ‘a e ola lelei taha ‘o fakatatau ki he ngaahi taumu’ a ‘o e Pule’angá ‘oku hā atu he Palani Fakalalaka Fakafonua hono 2.

‘E ngāue atu ‘a e Pule’angá ke toe lelei ange ‘a hono ngāue’aki fakapotopoto ‘a e Patisetí ke a’usia ‘ene ngaahi taumu’ a ‘aki hono fakatokanga’i lelei ‘a e Patisetí ki hono fakahoko ‘a e ngaahi tefito’i taumu’ a ngāue ‘oku hā ko ia ‘i he Palani Ngāue Fakata’u 3. Fakatatau ki he ngaahi me’afua ‘o e fakamolé, palani ‘a e Pule’angá ke holoki ‘a e ngaahi fakamole ‘aki hono vakai’i ‘a e fa’unga ngāue ‘a e Pule’angá fakapule’angá mo hono ngaahi fatongiá, fakahokohoko mo hono tokonia ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá ke nau toe siofi ‘a e ngaahi ngāue ‘o e ngaahi potungāué.

Toe ngāue atu foki ‘a e Pule’angá ki hono fakamālohia mo ha ngaahi fokotu’utu’u mo e ngaahi me’afua ke toe lelei ange mo fenāpasi ‘a e taumu’ a ‘o e fokotu’utu’u ngāue ki he vahevahe ‘o e Patisetí, mapule’i ‘a e ngaahi fakamole ‘a e Pule’angá pea mo hono fakamālohia ‘o e fokotu’utu’u ngāue ‘a e pa’anga ‘a e Pule’angá ke fakasi’isi’i ‘a ‘ene hā ko ia ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá ke fakahoko’aki.

‘E toe ngāue atu foki ‘a e Pule’angá ki hono fakamālohia ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ‘o e ngaahi me’afua ke toe lelei ange ke fenāpasi ‘a e taumu’ a mo e vahevahe ‘o e pa’anga ‘oku fakahoko’aki. ‘I he hokohoko atu ‘etau tukupā ke fakamālohia ‘a e founa ngāue fakapa’angá ‘oku tau fai ai ‘a e fokotu’u mahu’inga hono tokanga’i mo liliu ‘a e founa ki hono pule’i ‘o e pa’anga ‘a e Pule’angá ‘a ia ‘e toki fakahoko mai ha Lao Fakaangaanga ki he Falé ni ke feme’a’aki ki ai ‘a e Falé. ...

<001>

Taimi: 1530-1535

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘Eiki ni. Hangē pē ko ia na’e fakahoko atu ‘anenai ‘oku ‘i he tu’unga lelei pē ‘a e nō ‘i hono kei pukepuke ‘o fakatatau ki he tāketi kuo pau ke ma’ulalo ‘i he pēseti ‘e 50 fakakātoa ‘o e ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua. ‘Oku ou tapou atu ki he ngaahi kupu felāve’i kotoa pē poupou’i ‘a e ngaahi ngāue liliu ko eni ‘i he’etau ngāue fakataha ke langa ha founa fakapa’anga lelei ange, ma’a hotau fonua ‘i he kaha’u.

Hangē ko ia na’a ku fakahoha’a atu ‘anenai Sea, ko e ngaahi ‘elia, ngaahi tafa’aki lalahi fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e Patiseti, ki he ngāue ‘a e ngaahi ngāue lalahi ki he ako ki he mo’ui, kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi ‘inivesi ‘i he ngaahi nofo fakasōsiale kae ‘uma’ā foki ‘a e ngaahi fetokoni’aki ki he ngaahi ngāue ‘a e ngaahi sekitoa taautaha.

Fakalalaka ki he Ngaahi Ngāue Langa Lalahi

Ko e fakalalaka ki he ngaahi ngāue langa lalahi, ‘i he ‘aho ni ko e Patiseti ko eni ‘oku ne fakahā mahino mai, ko e halanga folau hotau fonua ki he kaha’u lelei mo e tu’umālie. Taumu’ a tefito ‘a e Patisetí ke vahevahe ki ai ‘a e pa’anga mo fakafongā’i mai ‘a e vīsone ki he halafononga ki he kaha’u. Fakatefito heni ‘a e ngaahi ‘inivesi he tupu faka’ekonōmika, pea ko e ngaahi ngāue lalahi ko e uho ia ‘o e vīsone ko eni.

Ngaahi fokotu’utu’u ngāue kau ai ‘a e tanu hala, fakalelei ‘o e mala’evakapuna mo e langa ‘o e hala fakakavakava, ‘oku kau ai pē ki he fakalelei ‘a e fefononga’aki pē ko hono fakamālohia ‘a e tupu faka’ekonōmika ‘a e fonua. Ko hono fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘e toe

faingofua ange ai 'a e fetu'utaki 'i he nofo 'a e koló, pea pehē ki he 'otu motu, pea mo tofa 'a e halanga folau ki he fakalalakaka 'oku matauhi.

I he sekitoa 'o e ma'u'anga ivi 'oku tau fakahoko 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki he fakalalakaka 'oku tu'uloa. Ko e poloseki ki he ma'u'anga ivi mei he havili mo e poloseki ki he fakafo'ou 'o e ma'u'anga ivi 'a Tonga, ko e makatuliki ia 'o 'etau ngaahi fokotu'utu'u ke fakalahi 'a e malu ange mo lelei ange 'a e ma'u'anga ivi. I hono fakalahi 'a e ngaahi ma'u'anga ivi, te tau fakasi'isi'i leva 'a e fakafalala ki he hū mai 'a e lolo, fakalahi 'a e ngaahi ngāue, mo malu'i hotau 'ātakai ki he to'u tangata ka hoko mai.

Ko 'etau tukupā ki he ngaahi ngāue fakalalakaka 'oku kau ki ai 'a e fetu'utaki mo e ngaahi ngāue lahi faka'ilekutulōnika, ko e poloseki hangē ko e Poloseki *Hawaiki* pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ki he lelei ange 'a e fetu'utaki faka'ilekutulōnika, ko e ākenga fo'ou eni he fetu'utaki, pea faingofua ange hano fakahoko 'o e ngāue ni.

Ko e ngaahi ngāue ko eni te ne fakapapau'i ai tokotaha Tonga kotoa pē, tukukehe ange 'a e feitu'u 'oku te 'i ai, 'oku malava ke a'u ki he ngaahi ngāue mahu'inga pea mo e ngaahi faingamālie he ngaahi ta'u ko eni.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā, fakamolemole pē ē, tau ki'i mālōlō ai pē ha miniti 'e 15 ke ke ki'i mālōlō 'a e Feitu'u na he 'oku kei lahi pē ho'o me'a koe'uhi ka tau toki hoko atu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālōlō miniti 'e 15.

Mālōlō miniti 'e 15

<002>

Taimi: 1550-1555

Sātini Le'o: Me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki fakamālō atu he ki'i mālōlō he ki'i miniti 'e 15 ke ki'i mālōlō e Minisitā. 'Eiki Minisitā hoko atu e Feitu'u na.

Ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'a e Pule'anga ki he ta'u hoko mai

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakamālō atu 'Eiki Sea he faingamālie. Te u hoko atu ki he ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'a e Pule'anga ki he ta'u hoko mai 'i he'ene fenāpasi mo e ngaahi taumu'a ngāue fenāpasi mo e ngaahi kaveinga lalahi. Hangē pe ko ia na'e fakahoko atu 'Eiki Sea kei tauhi pē he Pule'anga e ngaahi kaveinga tefito, ngaahi kaveinga 'e hiva ngaahi kaveinga lalahi taumu'a ngāue ia 'i he ta'u Patiseti ko eni ka hoko mai.

Kaveinga ngāue 'uluaki – Matu'uekina faka'ekonōmika mo e feliuliaki 'o e 'ea

Ko e kaveinga lalahi 'uluaki. Ko e langa 'a e tu'unga matu'uekina faka'ekonōmika mo feliuliaki 'o e 'ea. Fenāpasi 'a e fa'unga Patiseti ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku ne tataki 'a e kaveinga lalahi 'o fakamafai 'a e ngaahi tukuaki 'o e fakatupulaki faka'ekonōmika mo e tu'uloa 'a e ngaahi sekitoa.

‘Oku hā mei he hokohoko atu ‘a e pou pou ki hono fakahoko ‘a e ngaahi ngāue hono tokanga’i ‘a e fakatamaki ‘o e 2021 ‘a ia ‘oku tataki he ‘Ofisi Pule ‘o e Fakatamaki Fakafonua mo ‘enau tukupā ke tokanga’i ‘a e ngaahi fakatamaki, fakapapau’i ‘oku ola lelei ‘a e mateuteu mo e tali ke fakatamaki mateuteu ai ‘a e Pule’anga mo e pa’anga talifaki ki ha ngaahi fakatamaki. ‘A ia ‘oku kau ki heni ‘a e pa’anga talifaki ko e tokoni ‘a e Pangikē ‘a ‘Esia kae pehē ki he Pangikē ‘a Māmani. ‘Oku ‘ikai ke toe veiveiua ‘a e feinga ‘a e Pule’anga ke malu’i ‘a e fonua mei he ngaahi ola kovi ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatula ‘a ia ‘oku hā mahino mai ‘i he ngaahi me’afua ni ‘a ia ‘oku taumu’ a ke fakapapau’i ‘a e tūkunga lelei ‘oku ‘i ai ‘a e kakaí mo e tu’unga malu ange ‘a e fonua.

Kaveinga ngāue 2 - Holoki nofo masivesiva & tu’unga malu ange fakasōsiale

Kaveinga lalahi hono ua, holoki ‘a e nofo masivesiva pea mo e tu’unga maluange fakasōsiale. Kuo fakahoko he Pule’anga ha founa ke malu’i’aki ‘a e tūkunga lelei ‘oku ‘i ai hono kakaí ‘aki hono fakahoko ha palani fakatefīto ki he kau toulekeleka mo e ni’ihi ‘oku faingata’ a’ia ‘o hangē ko ia na’ a ku lave atu kimu’ a. Ko e ngaahi tokoni ko ia ‘Eiki Sea na’ a ku ‘osi fakahoko atu ‘anenai ke mea’ i pe he Fale ni, ke toe lelei ange ‘a e tūkunga mo’ui ‘a e kau toulekeleka mo e faingata’ a’ia ne fokotu’u he Pule’anga ‘a e ngaahi senitā ki hono tokanga’i ‘a e kau toulekeleka pea pehē ki hono tokoni ki he Poloseki ki he Halafononga ki he Ma’u’anga Ngāue ma’ a e Tonga.

Kaveinga ngāue 3 - Holofi tufaki, ngāue’aki & uesiatamaki faito’o ta’efakalao

Ko e kaveinga hono tolu – **holoki ‘a hono tufaki, ngāue’aki mo e uesiatamaki ‘o e faito’o ta’efakalao**. ‘Oku lolotonga fakahoko foki ‘a e ngaahi ngāue ‘o fakatatau ki he palani fakafonua ki he tau’i ‘o e faito’o ta’efakalao ‘o fakapa’anga mei he Patiseti ‘oku vahe’i ‘i he ta’u ‘e tolu ka hoko mai. Ko e tefito’i taumu’ a ke fakalelei’i ‘a e ola ‘o e ngaahi ngāue kae lava ke fakasi’isi’i ‘a hono tufaki mo hono ngāue ‘a e faito’o ta’efakalao pea ta’ofi kae toe tokanga ange ki he ngaahi founa ke fakasi’isi’i ‘a e ngaahi ngāue maumau ‘e ala hoko. ‘Oku kau ‘i he palani ha ngaahi kongā kehekehe ...

<003>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ... kau ai ‘a e langa ‘a e senitā ki he Tāmate Afi & ‘Apitanga Polisi ‘i Houma, Tongatapu mo Leimatu’ a ‘i Vava’u. ‘E ‘i ai foki mo e tokanga ki hono fakalelei’i ‘o e langa ‘o e pilisoné. ‘I hono fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko eni, ‘oku tau tokanga ai ki hono fetuku holo ‘a e faito’o ta’efakalao, fakamu’omu’ a ‘a e malu ange mo e hao ‘a e kakaí, pea mo fakahoko ha tokoni kia kinautolu kuo uesia. ‘I he ngaahi tokoni mahu’inga ko eni, te tau lava ‘o ngāue fakataha he koló ke langa ha ‘ātakai ‘oku tau’atāina mei he ngaahi ola tamaki ‘oku fakatupunga ‘e he faito’o ta’efakalao.

Kaveinga ngāue 4 : Lelei ange tu’unga ‘o e ako

Kaveinga lalahi hono 4 : **Lelei ange ‘a e tu’unga ‘o e ako**. ‘I he feinga ko ia ke pou pou’i ‘a e tu’unga fakaako lelei taha ‘e ala lava, kuo fanongonongo ai ‘e he Pule’anga ha ngaahi fokotu’utu’u fo’ou ‘o hangē ko ia na’ e fakahoko atu ‘anenai ange. Ki hono fakatokanga’i ‘o e ngaahi fokotu’u fakalelei ko eni ki he ako, kuo toe fakapapau’i ‘e he Pule’angá ko e fānau ako kotoa pē tatau pē, pe ko e hā ‘a e puipuitu’ a ke nau lava a’usia ha ngaahi faingamālie fakaako.

‘E toe fakalahi foki mo e ako kau katoá ki he feitu’u ‘oku mama’o ange, ke fakapapau’i ‘oku ma’u ‘e he fānau ako faingatā’ia fakaesinó ‘a e ngaahi faingamālie ako tatau. Ke poupou’i ‘a e kau faiako mateaki ‘oku nau te u’i faka’atamai ‘a e fānau. Ke fakahoko ‘e he Pule’anga ‘a hono fakahounga ‘a e fakahoko fatongia ‘a e kau faiako, ‘i hono fokotu’u atu ‘a e peseti ‘e 10 ki ai. ‘A ia ‘oku fakafuofua ki he 3 miliona. ‘Oku fakafongia’i ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘a e tokanga ange ‘a e Pule’anga ki ha founga ako ‘oku toe lelei ange. Ke fakamālohia ‘a e tokotaha ako kotoa pē ke a’usia honau tu’unga fakaako kakato.

Kaveinga ngāue 5 – Tokanga’i tu’unga mo’uilelei

Tokanga’i ‘o e tu’unga mo’ui lelei : Ko e kī ki hono fakamālohia ‘o e kau ngāue ki he mo’ui lelei, ‘oku makatu’unga ia ‘i hono fakatokanga’i pea mo fakamu’omu’a ‘a hono pukepuke kinautolu ki he ngaahi fakahoko fatongia pea mo hono fakatokanga’i ‘a e ngaahi taukei ngāue makehe ‘oku nau ma’u. Ke tokangaekina ‘a e tafa’aki ko eni, ‘o fa’u ‘a e palani pea vahe’i ha \$2 miliona ko e monū’ia tānaki atu ki honau vāhengá. Ko e fokotu’utu’u ko eni ke kamata ‘i he ta’u fakapa’anga 2025. ‘Ikai ngata ai, fokotu’u atu ‘i he patiseti ‘a e pa’anga ki hono monomono ‘a e ngaahi langa ki he Senitā ‘o e Mo’uilelei, ‘a ia ‘oku hiki eni ki he \$1.5 miliona ki he ta’u kae lava ke fakapapau’i ‘oku nau ngāue lelei.

Ke toe fakalelei’i ange tokanga ki he mo’ui ‘a e kakai. ‘Oku fakahoko ‘a e tokanga mavahe ki hono langa ‘o e falemahaki fo’ou Ngū ‘i Vava’u ‘a ia ko e poloseki eni ‘e tokoni ki he lelei ange ‘a e fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ki he mo’uilelei. ‘Oku mahu’inga ‘a e ngaahi ngāue ko eni, ke fakamālohia ‘a e founga ngāue ke tokangaekina ‘a e mo’uilelei pea mo fakapapau’i ‘a e tu’unga lelei ‘o hotau tukuikolo mo e ‘otumotu.

Kaveinga ngāue 6 – Lelei ange & ma’ama’a fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga

Kaveinga ngāue hono 6. Lelei ange mo ma’ama’a ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga. Ke fakamālohia ‘a e sekitoa mo e ngaahi ngāue fakapule’anga. Kuo vahe’i ‘e he Pule’anga ha ngaahi ‘inivesimeni lalahi ‘i he patiseti ‘o fakapa’anga ‘e he Pule’anga ‘a e ‘Ofisi ‘o e Eiki Palēmia mo e Potungāue Pa’anga. ‘Oku ‘i ai ‘a e 1.8 miliona kuo vahe’i ki he polokalama fakalelei ki he ngaahi ngāue mo e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá. ‘Ikai ngata ai ko e pa’anga Nu’usila ‘e 3.9 miliona kuo fakataumu’a ki he ta’u fakapa’anga 2025, ki hano fakalelei’i ‘a e sisitemi ki hono tokanga’i ‘a e pa’anga hū mai ke fakapapau’i ‘oku pule’i lelei ‘a e pa’anga hū mai ma’á e kakai.

‘I hono fakatokanga’i ‘a e ngaahi faingata’a hikihiki ‘o e totongi ‘o e koloa, hangē pē ko ia na’e fakahoko atu, ‘oku ai ‘a e COLA peseti ‘e 5. ‘Oku fokotu’u atu ai pē ‘i he patiseti fakapa’anga fakata’u kuo vahe’i, ke vakai’i ‘a e ola ‘o e fakahoko fatongia ‘a e kau ngāue ‘o hiki hake ‘aki ‘a e \$2.2 miliona ko e hiki eni mei he \$2 miliona ki he \$4.2 miliona. ‘Ikai ngata ai, ko e kamata fakahoko fatongia ‘o e Komisoni ki hono Tau’i ‘o e Faihala, ‘e toe lelei ange ai ‘a e taliui mo e ‘ata kitu’a ‘o e ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga.

‘Oku kau ‘i he ngaahi fakamole fakapa’anga ‘a e Pule’anga ‘a e pa’anga ‘oku vahe’i ki hono fakamafola hangatonu mai ‘a e ngaahi tālānga mei he Fale Aleá, fakamālohia ‘a e ngaahi ma’u’anga ivi, fakahoko ‘a e ngaahi fakataha lahi ‘a e kau Taki ‘o e Pasifiki, fakalahi ‘a e ‘Ofisi ‘Omipatimeni, mo fokotu’u ha palani ‘o e to’utupu ‘i he malumalu ‘o e Potungāue Fakamaau’anga mo e Pilisone.

‘Oku fakahā ‘a e ngaahi palani mo e fokotu’utu’u ngāue ko eni, ‘ae kei kītaki ta’etoe veiveiua ‘a e Pule’anga ki he pule lelei, lelei ange ‘a e fakahoko fatongia ‘a e kau ngāue fakapule’anga, pea mo hono fakamālohia ha sosaieti ‘oku vahevahe taau mo e ngaahi faingamālie mo tu’umālie ange.

Kaveinga ngāue 7 - Paotoloaki ‘a e tupu faka’ekonōmika

Kaveinga ngāue hono 7: Paotoloaki ‘a e tupu faka’ekonōmika. Hangē pē ko ia na’a ku ...

<004>

Taimi: 1600-1605

Eiki Minisitā Pa’anga: ... fakahoko atu ke paotoloaki ‘a e tupulaki faka’ekonōmika ‘oku pou pou ai ‘a e Pule’anga ki he ngaahi ‘inivesimēni ‘i he ngaahi fengāue’aki mo e sekitoa taautaha. ‘A ia na’e toe tānaki atu ‘a e pa’anga ‘e 1.1 miliona he Patiseti lolotonga ‘o ‘alu hake ‘a e fakakātoa ki he \$9.1 miliona ke tokonia ‘a e ngaahi sekitoa faka’ekonōmika. ‘A ia ko e ngoue \$3 miliona ko e pa’anga eni ke tokoni ki hono fa’u ‘a e ngaahi ngāue ki he, mo tokonia ‘a e kau ngoue he ngāue fakangoue kae ‘uma’ā foki mo e ngaahi, ko e \$4 miliona mei he ngaahi tokoni mei muli ke tokoni ki he polōseki ko hono langa ‘o e ngaahi ngaohi’anga fafanga pea mo e ngaahi ngāue pehē ‘i he Potungāue Ngoué.

‘I he takimamata \$3 miliona ko e tokoni ki he ngaahi fale nofo’anga ko ē i he alea, ‘i he fengāue’aki fakavāofi ‘a e Potungāue Takimamata pea mo kinautolu ‘a e ngaahi pisinisi takimamata. Pea ko e tokoni ‘a e seniti ko eni ki ai ‘o hokohoko atu ‘i he ta’u ‘e tolu \$3 miliona ‘i he ta’u.

‘I he toutai ko e \$3 miliona ke kamata’aki ‘a e ngāue ki hono fokotu’u ha fale ngaahi’anga ika ke kamata’i, fokotu’u ‘i Tongatapu ke kamata ai ‘a e ngāue ke ne hanga ‘o tohoaki’i mai ke ne faka’ai’ai ke lahi ange ‘a e toutai kae ‘uma’ā foki ke ‘i ai ha feitu’u ke ‘ave ki ai ‘a e fua ‘o ngātai. Fai hono fua ki ai pea fai hono hoko atu hono ngaahi, hoko ai pē ki hono ‘ave ki tu’apule’anga.

Ko e fakatupu koloa 0.1 miliona. ‘I hono fakatokanga’i ‘a e mahu’inga ke fakatupulekina ‘a e koloa ngaohi fakalotofonua mo e koloa hū atu ki muli ‘oku fai ai e vahe ‘a e Pule’anga ‘a e \$80000 ki he Ta’u Fakapa’anga 2025 ke fakahoko ‘a e ako mo e vakai’i ‘a e ngaahi ngāue ke paotoloaki e kaveinga ni. Ko e \$3.5 miliona ki hono langa ‘o e fale ke fakahoko ai e ngaahi ngāue fakapisinisi kehekehe pē ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2026 ‘o fakataumu’a ki hono fakalahi ‘o e ngaahi ngāue fakatupu koloa. ‘Ikai ko ia pē ‘oku fakahoko foki ‘e he Pule’anga ‘a e fokotu’utu’u ki hono langa ‘o e misiume fo’ou ‘o fakataumu’a ke tu’uaki mo fakamālohia ‘a e tukufakaholo mo e mahu’inga hotau ‘ulungaanga fakafonua.

Ko e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ko eni ‘oku ho’ata mei ai ‘a e tokanga mo e kei tu’ukāivi pē ‘a e Pule’anga ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ki hono fakatupulekina ‘a e tu’unga faka’ekonōmika mo hotau anga fakafonua ‘oku tau polepole ai.

Kaveinga ngāue 8 – Lelei ange mo pau ngaahi ngāue lalahi

Kaveinga Ngāue hono 8 ‘oku lelei ange mo e pau ‘a e ngaahi ngāue lalahi. ‘Oku fokotu’utu’u ‘e he Pule’anga ke fakahoko ha ngaahi ngāue fakalelei lahi ki he ngaahi ngāue langa

fakalalakala lalahi ko e 'uhingá kongá eni e ngaahi palani fakalukufua hono fakalalakala' i e ngaahi ngāue lalahi.

Ko hono fokotu'u ko ia 'o e pa'anga ngāue ki he monomono e hala hangē ko ia na'e fakahoko atu 'anenai fe'unga mo e \$22.9 miliona ke ngāue'aki fakatau ki he faka, ki he ngaahi fiema'u fokotu'u 'i he Lao ki he Hala Pule'anga 2020 'i he taumu'a ke fakapapau'i 'oku tu'uloa e tu'unga fakapa'anga pea lava e ngaahi ngāue lahi pē ko e fatongia ki hono ngaohi 'a e ngaahi halapule'angá.

'Ikai ngata a'í ko e palani ki hono langa 'o e Fale Alea fakaeonopooni pea mo e ngāue fakalelei ki he Mala'ekula 'e tokoni eni ki he lelei ange mo e tauhi mo e kei pukepuke 'o e tukufakaholo 'o e fonua mo e Fale Alea fe'unga mo taau mo e fakahoko fatongia 'a e Fale 'Eiki ni.

'Ikai ngata a'í ko hono langa 'o e hala fakakavakava fo'ou 'i he Uafu 'i 'Eua, ko e langa fakakavakava 'i Fanga'uta ko e ngaahi ngāue ia 'oku hanganaki mai mei mu'a pē 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki ai.

Ko hono toe fakalahi ko ia 'a e fepuna'aki he Vakapuna Lulutai 'i hono toe fakatau mai 'a e Vakapuna *Twin Otter* ke tokoni ki he lelei ange 'a e fefolau'aki vakapuna fakalotofonua pea pehē ki he fakatu'apule'anga 'a ia kuo 'osi fai 'o fakataumu'a ki he ngaahi 'inivesimeni mahu'inga ko eni ke fakalalakala e ngaahi ngāue langa lalahi he fonua. Pea 'oku lolotonga fakahoko lelei ia 'o tokoni ki he takimamata kae 'uma'a foki 'a e fefononga'aki 'i he ngaahi vaha'a 'o e ngaahi 'otu motu pea mo Tongatapu.

Kaveinga ngāue 9 – Fakamālohia ngaahi vā fengāue'aki mo e ngaahi fonua muli

Ko e Kaveinga hono 9 fakamālohia 'a e ngaahi vā fengāue'aki mo e ngaahi fonua muli. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi ngāue mahu'inga 'oku fakahoko 'i Tonga ni 'a ia 'oku fakahā ai 'a e tu'unga mo e tauhi vā 'a Tonga mo e ngaahi fonua 'i tu'apule'angá. Ko hono talitali 'i Tonga ni 'a e Fakataha Lahi hono 13 'o e Kau Taki 'i he Pasifiki 'oku 'i ai 'a e makatu'unga lelei heni fengāue'aki 'a Tonga mo e Ngaahi Pule'anga 'o e Pasifiki ki he ngaahi kaveinga mahu'inga ki he lelei ma'a Tonga mo e Pasifiki. 'Oku 'i ai 'a e faingamālie ke ...

<005>

Taimi: 1605 – 1610

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... faka'ali'ali mo fakahā 'a e ngaahi ngāue fakahisitōlia 'o e fonua pea mo e tukupā 'a Tonga ke fakamālohia 'a e fengāue'aki vāofi mo e ngaahi pule'anga 'o e 'otu motu Pasifiki ki he lelei ma'a e fonua.

'Oku vahe'i 'a e \$1.15 miliona ki he ta'u fakapa'anga 2025 mei he patiseti ngāue angamaheni 'a e Pule'angá ke tokoni ki hono teuteu hokohoko 'a e fakataha hono 53 'a e kau taki 'o e Pasifiki. 'A ia 'oku 'amanaki ke fakahoko mai ki Tonga ni he 'aho 26-30 'o 'Aokosi 2024. 'Oku 'i ai e ngaahi fakamole kehe ia 'oku takitaha fua mei he ngaahi potungāue felāve'i eni mo e kau ngāue mo e fefonga'aki mo e ngaahi alā me'a pehé ni.

'Oku hā he patiseti 2025 'a e tokoni fakapa'anga ko e pa'anga 'e 1.28 miliona mo e tokoni koloa makehe \$3 miliona mei he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakala mei tu'apule'angá. Pea 'oku 'amanaki 'e toe lahi ange ha tokoni fakapa'anga kei fai e alea ki ai ke tokoni ki he fakataha

mahu'ingá ni. 'Oku tãnaki atu ki heni pea mo e ngaahi poloseki hono langa ha ngaahi fale tali fononga 'a ia 'oku vahevahe ke tokoni ki he ngaahi pisinisi taautaha fakatakimamatá pea mo hono teuteu ke talitali e Fakataha Kau Taki 'o e Pasifikí.

'I he lolotongá ni ko e ngaahi liliu ki he tu'utu'uni ngãue fakatipilometika 'a Tongá 'o fakanofu 'a Tonga ki ha tu'unga 'oku tu'unga lelei fakamãmani lahi 'o malava ai ke tau vãofi ange ki he ngaahi taumu'a ngãue fakatipilometika 'a Tongá mo e ngaahi feliuliuaki 'o e tu'unga fakapolitikalé. 'Oku malava ke fakanaunau 'a Tonga ke fe'ao mo e ngaahi pole fakamãmani lahi ke tau faingamãlie lelei ange ai 'a e tu'unga fakalalaka faka'ekonómiká mo e fakalalaka fakasõsialé.

'Oku fakafongá'i e ngaahi ngãue ko ení ha ngaahi ngãue lelei ma'a Tonga 'o fakahaa'i 'a e tukupã 'a Tonga ki hono ngaahi fatongia mamafa 'i he Pasifikí mo fakamãmani lahi. 'Oku fakahaa'i 'e he ngaahi kaveinga ngãue mahu'inga ko ení 'a e tokanga 'a e Pule'angá ki hono vakai'i ha tu'unga malu 'a e fonuá, lelei ange 'a e akó mo e ngaahi ngãue ki he mo'uileléi, 'inivesi ki he ngaahi ngãue lalahi mo tupulaki e tu'unga faka'ekonómiká mo tu'uloa 'i Tonga. 'I hono fakatautu mo e kaveinga lalahi kuó u lave atu ki ai mo e ngaahi sekitoa tefito 'o e fonuá 'oku fakataumu'a 'e he Pule'angá ke tupulaki 'a e fakalalaka tu'uloa mo fakalelei 'a e tu'unga lelei 'o e mo'ui ma'a hono kakai he ta'u ka hokohoko maí.

Founga hono fakafenapasi 'o e ngaahi kaveinga ngãue lalahi ko ení' mo e ngaahi taumu'a fakalalaka tu'uloa 'a Tonga.

'Eiki Sea, 'i he Fakamatala Patiseti e fakapa'anga 'o e 2025 kuo fakamatala ai 'e he Pule'angá 'ene ngaahi tefito'i kaveinga ngãue mahu'ingá. 'A ia 'oku 'alu fakataha mo e ngaahi taumu'a fakalalaka tu'uloa ki Tonga. Hangē pe ko ia na'á ku fakahoko atú kau e ngaahi kaveinga mahu'inga ko ení he fakamamafa ke fakalalaka tu'uloá fakatupulaki e tupu faka'ekonómiká, lelei fakasosialé mo e langa ha 'atakai malu.

Fakafehoanaki 'o e ngaahi kaveinga ngãue mahu'inga 'a e Pule'angá' ki he ngaahi ta'u ka hokomai' pea mo e visone 'a e TSDF II mo e III

Kuo fakatokanga'i 'e he Pule'angá e ngaahi tefito'i kaveinga ngãue mahu'inga ki he ta'u ka hoko maí 'a ia 'oku fenãpasi mo e fa'unga palani langa fakalalaka 'a Tonga hono uá mo e 'amanaki atu ko ia ki he palani langa fakalalaka 'a Tonga hono 3.

Langa ke Matu'uekina e Fakatamaki ki he Fonua'

'Eiki Sea, 'oku mahu'inga ke fokotu'utu'u 'etau ngaahi tu'utu'uní mo e ngaahi ngãue mo e ngaahi taumu'a 'o e Palani Langa Fakalalaka hono 2 mo e 3 ke malu'i hotau tukui koló mo e 'ekonómiká pea pehē ki he ngaahi tukui 'otumotú. Tau tafataha ki hono langa ke toe lelei ange e tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatulá mo e ngaahi palopalema faka'ekonómiká ke tau lava 'o fakatupu ha kaha'u tu'uloa mo potupotu tatau ange. 'E hanga 'e he founga fakalukufua ko ení 'o fakamãlō'ia kitautolu, tau fokotu'u ha sōsaieti malu mo tu'umãlie 'a e to'utangata ka hoko maí.

Fa'unga Patiseti Fakalukufua (fakafuofua ki he pa'anga hū mai mo e fakamole)

Ko e fa'unga patiseti fakalukufuá, 'Eiki Sea, hangē pe ko ia na'e fakahoko atu ki he Feitu'u na ko e fakafuofua ki he fakakātoá e pa'anga hū mai \$899.2 miliona 'oku malava ke tñaki ta'u fakapa'anga 2025. Ko e hiki eni mei he pa'anga 'e 753.9 miliona ki he Ta'u Fakapa'anga 2024. Koe hiki 'a e fakafuofua ko eni 'oku makatu'unga ia he ngaahi mavahe ke lelei ange 'a e tñaki pa'anga hū mai mei he Pule'angá. 'A ia na'e fakafuofua ki he \$452.3 miliona. Pea ko e \$446.9 miliona, pa'anga hū mai mei he hoa ngāue fakalalakaká.

Ke a'usia e ngaahi tāketi ko eni, fokotu'u 'e he Pule'angá e ngaahi me'afua ki hono fakalelei'i 'o e tñaki pa'anga hū mai, kau ki heni hono fokotu'u 'o e ngaahi mīsini tali totongi faka'ilekitulōniká hono vakai'i 'a e ngaahi tukuhau faka'atā pea mo hono fakaivia e founa ngāue ki hono tñaki e pa'anga hū mai. Ko e ngaahi fokotu'utu'u fo'ou ni 'oku ho'ata mai ai e tokanga ke lelei ange 'a e tñaki e pa'anga hū mai fakalotofonuá ...

<006>

Taimi: 1610-1615

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... mo e tokoni ke tu'uloa hono fakahoko 'a e ngaahi tefito'i ngāue 'a e Pule'anga ki he kakai 'o e fonua. Hangē pe ko e na'e fakahoko atu, 'oku tatau pe pea ko e Patiseti 'oku palanisi fakafuofuoa 'a e fakamole ki he pa'anga 'e 899.2miliona.

Fakapa'anga 'e he Pule'anga fakafuofua \$452.3miliona pea fakapa'anga mei he ngaahi hoa fakalalakaka \$446.9miliona. Na'e fakapapau'i 'oku na mapangapanga mālie me'a ngāue fakapa'anga hoko atu ai pe tokanga 'a e Pule'anga ki he ngaahi fakalelei lelei ange mo e taumu'a ngāue vahevahe 'o e Patiseti mo hono fakapotopot., Hangē pe ko e na'a ku fakahoko atu ko e Patiseti 'oku palanisi.

Ngaahi Tafa'aki 'oku Hiki ai 'a e Fakamole':

'Eiki Sea, 'i he taumu'a ke fakasi'isi'i 'a e uesia tamaki 'o e ngaahi hikihiki totongi koloa na'e fakahū atu ai 'a e paaki fakamatala fekau'aki mo e tafa'aki kehekehe 'o fai ai 'a e hiki 'a e ngaahi tokonia 'a e ngaahi vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga, 'inivesimeni 'i he ngaahi sekitoa faka'ekonomika, tokoni ki he ngaahi kulupu tu'u laveangofua kae 'uma'ā foki 'a e fakalalakaka ki he ngaahi ngāue ngāue langa lalahi.

Fakalalakaka ki he Ngaahi Ngāue Langa Lalahi

Ko e ngaahi poloseki 'oku fakapa'anga fakataumu'a ki he fakalalakaka 'a e ngaahi ngāue lalahi 'o hangē ko ia na'e fakahoko atu 'oku kau ai langa 'a e ngaahi fale nofo'anga kiate kinautolu na'e uesia tamaki mei he mapuna 'a e mo'ungaafi 'oku lolotonga fakahoko. Fakalelei'i 'a e uafu Kuini Saloté, poloseki langa hala fakakavakava Fanga'uta, lolotonga fai 'a hono alea atu ki ai, fakalelei'i 'o e mala'e kula, langa 'o e Fale Alea fo'ou, mo langa 'o e ngaahi hala fakakavakava 'i 'Eua, mo e misiume fakafonua. Kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi poloseki na'e fai e lave ki ai ki he ma'u 'anga ivi fakanatula mo e fale mamata'anga sipoti e Ako Ma'olunga 'o Tonga mo e fakalahi 'a e mala'evakapuna Fua'amotu. Ko e ngaahi poloseki ni 'oku kato'i ai 'a e ngaahi ngāue fakalalakaka ki he sekitoa langa hangē ko e langa 'o e fale, langa fale, uafu, hala fakakavakava, misiume, mala'evakapuna, ma'u 'anga ivi mo e ngaahi poloseki kehe pe.

Tokanga Pule'anga ke muimui'i ngaahi fakamole fakapa'anga

'I he taumu'a ki he tu'uloa e tu'unga fakapa'anga mo hono fakalahi 'o e pa'anga ki he ngaahi tafa'aki

mahu'inga ange, 'e tokanga'i mo muimui'i he Pule'anga e fakamole ki he ta'u fakapa'anga 2025. Fokotu'utu'u ngāue ko eni 'e malava ke si'isi'i ange ai 'a e ngaahi fakamole pea lelei ange 'a hono tokanga'i 'a e ngāue fakapa'anga. 'I hono leva'i e ngaahi fakamole ki he vāhenga mo e ngaahi fakamole kehé, malava ai ke ngāue'aki e pa'anga ko ia ki ha ngaahi tafa'aki mo e ngāue ki hono fakatupulekina 'a e tupu faka'ekonomika mo e lelei ange 'o e fakahoko fatongia. Ko e founa ngāue ni 'ikai ngata 'i hono fakapapau'i 'a e ngāue fakapotopoto 'aki 'a e Patiseti ka 'oku fakatupu heni 'a e faingamālie ke fakalahi 'a e 'inivesimeni mo e fakalalaka ngaahi sekitoa faka'ekonomika.

Tau tulitufua ki hono fakapotopoto'i 'o e ngaahi fakamole fakapa'anga, fokotu'u ai he Pule'anga e ngaahi fakakaukau fo'ou 'i hono fakasi'isi'i e ngaahi fakamole 'a e Lao fakatatali 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025 kae 'uma'ā foki 'a hono siofi hono ngāue'aki 'a e pa'anga 'a e Pule'angá ke fakataumu'a ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia ke toe fakapotopoto foki mo hono ngāue'aki 'o e pa'anga ki ha ngaahi ngāue 'oku fiema'u mo ha ngaahi ngāue 'oku fakataumu'a ki ha a'usia 'a e kaveinga ngāue ko ia 'a e Pule'anga.

Hangē pe na'a ku fakahoko atu 'Eiki Sea, fai 'a e ngāue ke fakalelei 'a e ngaahi tafa'aki ke hū mai 'a e ngaahi ki he pa'anga hū mai 'a e Pule'anga koe'uhi he ko e kaveinga mahu'inga ia ki he pa'anga hū mai mo e pa'anga hū atu 'a e Pule'anga.

'I he Ta'u Fakapa'anga 2025, 'oku 'i ai 'a e fakafuofua 'e hiki 'a e tănaki ia koe'uhi ko e fakamo'oni hono tu'unga matatali mo e tupulaki faka'ekonomika 'a e fonua. Ko e hiki eni mei he fakafuofua mei he koe'uhi ko e hiki hake 'aki 'a e peseti 'e 4.6 ki he pa'anga. Koe'uhi ke toe fakalelei'i ange 'a e founa tănaki pa'anga mo e ngaahi founa fakaonopooni fakatekinolosia fo'ou 'o fakahoko 'aki 'a e tănaki pa'anga.

Hangē pe na'e fakahoko atu 'oku 'ikai ha tukuhau fo'ou ka 'oku mau tokanga ange ki hono muimui'i mo toe lelei ange 'a e founa tănaki 'a e tukuhau kau heni fakalelei'i mo faingofua ange 'a e founa tănaki pea mo hono pea 'i ai 'a e muimui pau ki he ngaahi fokotu'utu'u malava mai heni ...

<007>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... fakaava e matapā ki he pa'anga hū mai tatau pē 'a e tănaki mo e faingamālie 'o e pa'anga hū mai.

Ngāue faka'ekonomika fakalotofonua

'Oku fakafuofua lelei ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua pe 'i ha tu'unga tupu faka'ekonōmika makatu'unga eni mei he kei hokohoko lelei 'a e talafi pa'anga mai mo e ngaahi fāmili 'i tu'apule'angá pea pehē ki he ma'u'anga pa'anga fakalotofonua. Ko e tupu eni 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmiká te ne 'omai ha pa'anga tukuhau lelei ange.

'Oku lolotonga fakahoko foki 'a hono toe vakai'i 'o e ngaahi faka'atā ki he tukuhaú mo e ngaahi fakamolé 'i hono muimui pau ki he ngaahi me'afua ko eni. Faka'amú ke lelei ange 'a hono tănaki 'o e tukuhaú he kaha'ú pea fakapapau'i foki 'oku vahevahe taau 'a e mafasia 'o e totongi tukuhaú. 'Oku fakafongā'i 'e he ngaahi me'afua fakapa'anga ko eni 'a e ngāue fakamālohia 'o e tu'unga fakapa'angá 'i hono paotoloaki 'o e tupu faka'ekonōmiká.

'Oku tokanga ai pē foki 'a e Pule'angá ke kei tauhi 'a e ma'uma'uluta pea tu'uloa 'a e founa ngāue ki hono tănaki e tukuhaú ke tokoni ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue mahu'inga 'a e Pule'angá, 'inivesimeni 'i he ngaahi ngāue langa lalahi pe ko hono faitokonia mo fakaivia 'a

e ngaahi ngāue 'a e kakai 'o e fonuá. Ko hono tātānaki 'o 'etau ngaahi tokoni mei he 'etau ngaahi totongi tukuhaú ko e mo'ui'anga ia hotau fonuá.

Pa'anga 'e l kotoa pē 'oku tānaki 'o fakafou he pa'anga tukuhaú ko e 'inivesi tokateu ia ki hotau kaha'ú. 'E tokoni ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue tokangaekina 'o e mo'uilelei, akó mo e ngaahi ngāue langa lalahi mo e ngaahi polokalama ke malu ange 'a e fakasosialé mo e fakalalakala 'a e tu'unga mo'ui 'a e tokotaha kotoa pē. Mahu'inga foki 'a hono tānaki 'o e pa'anga tukuhaú ke tokoni ki he fakahoko ngāue 'a e Pule'angá pe ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue ki he kakai 'a e fonuá.

Ki ha ngaahi fakamatala fakaikiiki ange'oku fekau'aki mo e ngaahi fika ki he tukuhaú 'oku hā atu pe ia 'i he Fakamatala 'o e Patisetí.

'Oku fakataumu'a 'a e ngaahi me'afua 'oku fakahoko 'e he Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 ke fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e fatongia fakapa'anga, pou pou'i 'a e tupulaki faka'ekonómiká, pou pou'i 'a e fakamaau totonu fakasōsiale 'i he ngaahi founa ko ení.

'E hokohoko atu 'a e tokanga hangē na'e fakahoko atu 'anenaí ki hono siofi mo vakai'i 'a e ngaahi fakamole 'oku ala ta'ofi pea pehē ki he fakamole ki he ngaahi vāhenga fakalukufua 'a e kau ngāue fakapule'angá. 'Ikai ngata pē hono fakasi'isi'i e fakamolé kae toe siofi foki hono vakai'i ke fakamole fakapopototo mo e ngaahi me'afua kuo fokotu'u ki ai.

'I he tali 'a e fatongia fakapa'angá te tau fakatupu ai ha 'ataki fakapisinisi 'oku lelei mo malu, fakamālohia 'a e ngaahi 'inivesimení, fakatupu 'a e ngaahi ngāue fo'ou, lelei ange hono tokanga'i 'o e mo'ua nō, si'isi'i ange 'a e totongi tupú pea faingofua ange ki he pisinisi ke nau nō mo fakatupu mo'ui 'o fakahoko ha ngaahi ngāue 'a e Pule'angá he taimi tatau, fakasi'isi'i 'a e mafasia ki he totongi tukuhaú.

'Oku fakataumu'a 'a e Pule'angá ke palanisi 'a e Patiseti 'aki 'a hono fakatahataha'i 'a e ngaahi me'afua fakapa'angá ke tokoni ki he tānaki 'a e pa'anga hū maí, leva'i 'a e fakamolé, tokonia 'a e tupulaki faka'ekonómiká pea fakamu'omu'a 'a hono tokonia 'a e kulupu tu'u lavea ngofuá. 'I he founa ko ení 'oku fakapapau'i ai 'e toe lelei ange 'a e ngāue fakapa'angá, tu'unga faka'ekonómiká mo e ma'uma'uluta 'o e nofo 'a e sosaieti.

'Eiki Sea 'oku fakahā 'i he fakamole fakakātoa 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga 2025 hangē ko ia na'e fakahoko atu 'anenaí 'a hono vahevahe 'o e ngaahi tefito'i ngāue kehekehe 'e fenāpasi mo e kaveinga lalahi 'e 9 na'a ku lave atu ki ai 'anenaí pea mo e ngaahi fakamole kehekehe 'i hono fakahoko ki he ngaahi tafa'aki ko ení.

Ko e ngaahi fakamole ko ení 'Eiki Sea ko e ngaahi halafononga ia 'e hū ai mo fai ai 'e he Pule'angá 'a 'ene tokoni'i 'a e ngaahi sekitoa mo e ngaahi tafa'aki kehekehe koe'uhí ke kaunga lelei ki hono fakahoko 'a e ngaahi fakamole taautaha ki he ngaahi tafa'aki. Kau ai 'a e akó, mo'ui pea mo hono fakahoko atu 'a e ngaahi ngāue kehekehe ki he ngaahi tafa'aki 'oku felāve'i pea mo e mo'ui lelei pea a'u ki he ngaahi vā ki tu'apule'anga mo e feliuliuaki mo e 'eá kae 'uma'ā foki hono tokonia hotau ngaahi, hotau kāinga 'i tu'apule'angá.

Sea Komiti Kakato: Tui kote ē. Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Tau ki'i mālōlō koe'uhī ko 'etau taimi, tau liliu 'o Fale Alea. (Liliu 'a e Komiti Kakato 'o Fale Alea)

<001>

Taimi: 1620-1625

Fale Alea Kakato

'Eiki Sea: Mālō Sea 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Minisitā ko 'eku kumi fale'i atu pē ko e kumi fale'i atu pē ko e fakamalanga ko eni 'i he Komiti Kakato, ko e hā 'a e fuoloa 'oku toe 'i ho'o fakamalanga ke faka'uto'uta ki ai 'etau polokalama. 'E fiema'u ke tau toe fakataha 'i he efiafi ni, ke faka'osi ho'o fakamalanga, pē 'oku fe'unga pē 'apongipongi. Ko e sio pē ki he kamata 'o e feme'a'aki 'i he 'Esitimeti na'a faingamālie pē 'apongipongi ka tau toki fakamalanga 'i he Mōnite. Pē 'e lava pē 'o faka'osi 'i he 'aho ni ka tau foki mai 'o fakahoko 'a e tipeiti 'apongipongi.

Fakahā Minisita Pa'anga 'e lava fakakakato 'ene Fakamatala Patiseti houa pongipongi 'apongipongi

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga, ko e lava pē 'o faka'osi pē he houa pongipongi 'apongipongi Sea, pea hoko atu 'a e ngāue 'a e Fale.

Fokotu'u Tongatapu 7 hoko atu Fale Alea kae faka'osi'i ai leva Fakamatala Patiseti Minisita Pa'anga

Paula Piveni Piukala: Sea, kātaki pē Sea, kapau ko ia pea faka'osi ai pē 'i he efiafi ni Sea. Ko e fokotu'u atu ia 'e au, he ko hono 'uhinga ke lava lelei 'a e lau'i ia 'a 'ene *statement* he 'aho ni, 'alu pē 'etau ki'i fo'i, houa pongipongi 'apongipongi ko e houa pē 'e 2 ai. Tau ki'i mālōlō pē miniti 'e 15 tau toe foki mai. Ke 'ai ai leva ke 'osi ko e houa pē 'e 2 'osi. Ko u tokanga au Sea ki he taimi ke 'oua te tau 'osi angé, kuo u 'amanaki pē he ta'u kuo 'osi ko e fē ko ē taimi ko ē ke toki a'u ai ko ē ko ē ki he, fo'i 'aho pē ia 'e 2, 'aho 'e 3 kuo 'osi. Ka 'oku ou tokanga he 'oku 'oange 'a e taimi lelei ke 'uhinga ka tau talatalanoa lele he fu'u, he ko e lau pē pea tau fanongo, fanongo ai e kakai. 'Alu fakataha pē e maama 'a e kakai, mo e maama 'a e Fale ni, ke faingofua 'a e ngāue Sea.

'Oku ou kole fakamātoato atu au ke fakakakato pē 'ikai ke tau fu'u ongosia fēfē ka 'oku mahu'inga ke faka'osi ia 'i he efiafi ni, ka tau hokohoko atu he 'oku lahi 'a e ngāue ...

'Eiki Sea: 'E makatu'unga pē 'etau hoko atu kapau ko e me'a ia 'oku mou loto ki ai. Kapau 'oku toe 'i ai ha fokotu'u ke tau toki hoko atu 'apongipongi 'e foki mai pē ki homou lotó Hou'eiki, me'a mai 'a e Sea 'o e Komiti Kakato.

Kole Sea Komiti Kakato ke mālōlō e Falé ke faka'atu'i Minisita Pa'anga

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, Hou'eiki, 'oku ou kole atu au ke tau mālōlō. Kapau te mou me'a ki he'ene me'a mai 'o kole mai ke me'a pē 'i lalo 'oku faingata'a'ia, 'a e 'Eiki Minisitā, pea tau faka'atu'i. 'Aneafi ko e mahalo ko e kau kalake 'e toko 3 na'a nau lau, lau, lau. 'Oku faka'ofa 'a e 'Eiki Minisitā he 'oku toko taha pē. Ka 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, sai 'apongipongi he ko 'ene 'osi pē 'apongipongi hoko atu leva 'a e tipeiti 'Eiki Sea.

'Oku ou fokotu'u atu 'e au ke tau mālōlō ki 'apongipongi 'Eiki Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 4.

Kole Tongatapu 4 ki Tongatapu 7 ke mālōlō Falé ke faka'atu'i Minisita Pa'anga

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea Sea. 'Eiki Sea 'oku ou kole pē ki hoku kaungā Fakafofonga pē 'e laumālie lelei ka tau ki'i mālōlō, kae pehē ni Sea, ko e tu'u ki he kaha'u kapau 'e a'u ki he uike kaha'u, lele lele pē ongo'i 'oku nounou, pea lava ke fai ene fokotu'u ke tau ki'i lele efiāfi, ka ko e vaha'a taimi atu ko eni, 'aonga ia ke ki'i mālōlō 'i he 'uhinga pē Sea, ke faka'atu'i ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, mahalo ko tautolu pē 'oku tau lava 'o me'a atu 'o 'ilo'i 'e he Hou'eiki 'a e tu'unga 'oku 'i ai, ki'i faka'atu'i pē kae tukuange ke faka'osi 'apongipongi. Pea toki hoko, pā e fana, lele, pea 'oku ou tui Sea 'e ako'i ai kimautolu ko eni ko ē 'oku mau fai 'a e taulama mo e fakapalanisi ke 'alu pē ki he me'a mahu'inga, kae nounou Sea. Ko e kole atu pē ke laumālie lelei pē mu'a 'a e Fakafofongā ka tau ki'i mālōlō ai, mālō.

Kole Tongatapu 7 ke hoko atu Falé koe'uhí si'isi'i taimi ke alea'i Patiseti

Paula Piveni Piukala: Sea 'oku ou kole atu 'e au 'ikai ko ha ngāue lahi hono lau mai 'ene *statement* 'ana 'osi 'ilo pē 'e he Minisitā, 'oku ou kole atu ke faka'osi ai leva he 'oku 'osi lele 'oku ne pehē mahalo na'a toe pē ha houa 'e 1, houa 'e 1 mo e kongā he ko e houa pongipongi pē 'oku ne 'uhinga ki ai. Kae fai mo 'ai ai leva ke 'osi Sea. He ko au ia 'oku ou ongo'i 'e au ia ko u mafasia au hono tau toloi. 'E sai ange, 'e sai ange ke tau *stress* he taimi ni, ka ko e taimi ko ē 'oku tau fakaikuiki ai ke tau *final* 'a e Patiseti, 'oku 'ikai ke tau fai ia 'i he *condition* 'oku fakavavevave.

Ko e poini ia 'oku ou hanga 'ohake Sea, 'oku 'ikai ke u tui ko e me'a ko eni 'oku 'ohake ke pehē ko e faka'ofa'ia, 'oku falala mai 'a e fonua ni ki he 'etau ngāue 'oku fai. Pea ko e me'a 'oku ou fiema'u Sea ...

Lord Tu'ilakepa: Sea ka u ki'i kole atu mu'a ki he Fakafofonga, Fakafofonga tuku mu'a ke mālōlō he koe'uhi 'oku ke me'a koe kitu'a kae si'i ongoongosia mautolu he me'a 'i Falé ni he tangutu heni 'o fanongo pea ke toki mālohi taha pē koe 'i he Fale ni, 'ai ke tau toloi atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga foki ia 'a e tekinolosia Sea, 'oku ou fanongo lelei pē mei tu'a mei hē 'i he loki tī ki he me'a ko eni.

Lord Tu'ilakepa: Ke ke me'a ki ai Sea, me'a ia kitu'a kae si'i ongosia, 'oku ou fokotu'u atu Sea, tau toloi ki 'apongipongi.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku tau tu'a taimi he taimi ni ka 'oku ou fakatokanga'i 'a e fokotu'u ko eni 'a Tongatapu 7, kimu'a pea tau hoko atu, na'e 'i ai ha pou pou ki he 'ene fokotu'u. 'Ikai hala, 'i he 'ene pehē toloi 'a e Falé ki he 10 'apongipongi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'e he 'Eiki Sea 'a e Fale Alea e 'aho ni)

**Toloi 'a e Fale Alea ki he 10 pongipongi 'apongipongi -
Ko e 'Aho 13 'o Sune, 2024**

<002>

